

OSMANLI DEVLETİ'NDE KAZASKERLİK (XVII. yüzyıla kadar)

MEHMET İPŞİRLİ*

Giriş

Osmanlılarda kazaskerliğin teşkilinde, orduda asker arasında çıkan ihtilafların halli ve terekelerin taksimi için duyulan kadı ihtiyacı ile kaza ve tedris görevinin düzenli bir şekilde çalışması için kadıların ve müderrislerin tayin edilmesi ve bunlarla ilgili diğer işlemlerin yürütülmesi gibi başlıca iki önemli ihtiyacın rol oynadığı bilinmektedir.

Osmanlılardan önceki İslam ve Türk Devletlerinde bu iki görevi birlikte yürüten bir makam bulunmamakta ve kadılıkudatlık, ordu kadılığı, kadıllaşker, kadılaskerlik makamlarının belirli ölçülerde yukarıdaki görevleri ifâ ettikleri görülmektedir. Bu itibarla Osmanlı öncesi İslam Devletlerinde, bu müesseselerin incelenmesi ve genel manada durumlarına göz atılması Osmanlılardaki müesseseyi tanımada faydalı olacaktır.

Halifeler Devri

İslam ordularında askerler arasında çıkan ihtilafların halli için daha Hz. Peygamber devrinde hakimlerin (kadıların) tayin edildiği bilinmekle birlikte bu konuda sistemli uygulamanın Halife Ömer zamanına rastladığı görülmektedir. Hz. Ömer askerî birliklere kadılar tayin etmiştir. Mesela Yermuk savaşında Ebüdderdâ'yı, Kadisiye savaşında Abdurrahman b. Rebî'atü'l-Bahilî'yi ordu kadısı olarak görevlendirmiştir¹. Bu dönemde bazı askerî bir-

* 1982 yılında hazırladığım Doçentlik tezimin bazı kısımlarının çıkarılması dışında hiç değiştirmemiş metni olan bu çalışmayı o tarihte jüri üyesi olarak inceleyen hocalarım Prof. Dr. M. Kütükoğlu, Merhum Prof. Dr. B. Kütükoğlu, Prof. Dr. N. Göyünç, Prof. Dr. H.G. Yurtaydın ve Prof. Dr. E. Merçil'e, ayrıca Prof. Dr. H. Hatemi'ye ve metni daktilo edip tashihlerini yapan eşim N. İpşirli'ye katkılarından dolayı sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

¹ Taberî, *Târihü'l-ümem ve'l-mulûk*, Kahire 1939, V, 594 ve III, 9 ve oradan naklen F. Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, Ankara 1979, s 180.

liklerde ordu komutanlarının aynı zamanda asker arasındaki ihtilaflara baktıkları kaynaklarda belirtilmektedir². Ancak bu davaların örfi veya şer'î oldukları hususunda kesin bilgiye sahip değiliz. Halife Ömer zamanında başlayan ordu kadısı tayinin kendisinden sonra gelen halifeler zamanında da devam ettiği tahmin olunabilir.

Endülüs Emevileri'nde asker arasındaki ihtilaflara kadı'l-cünd denilen kadılar bakıyordu. Sonradan I. Abdurrahman zamanında bütün İspanya ülkesinin kadısı için Kazı'l-cemâ'a terimi kullanılmıştır³. Bu makamın, Abbâsiler'den itibaren bazı İslam devletlerinde görülen Kadılıkudatlığın ilk örneği olduğu ileri sürülmekte ise de⁴ bu husus teyide muhtaçtır⁵.

İlk defa Abbasiler zamanında ortaya çıktığına yukarıda işaret edilen ve İslam hukuk tarihi açısından büyük önem taşıyan kadılıkudatlık başlangıçta sadece bir ünvan olarak Bağdad kadısı Ebû Yusuf (ö.182/798)⁶ tarafından kullanılmıştır⁷. Bu çok ünlü hukukçunun bu ünvanı alması kadılıkudatlığın tanınmasına, önem ve itibarının artmasına sebep olmuştur. Önemli dinî-hukukî konularda karar vermek, ülkedeki bütün kadıların tayin, azil ve diğer işlemlerini yürütmek⁸ gibi, idarî ve kazaî işler, aynı zamanda Abbâsî Divanı'nın üyesi de olan kadılıkudatın görevleri arasında idi⁹. Başlangıçta Abbâsî Halifelerinin başkanlık ettiği Dîvânü'l-Mezalim'e de sonraları Kadılıkudatlar bakmışlardır¹⁰.

² Taberî , *aynı eser*, II, 650 ve oradan naklen Atar, s. 180.

³ E.Tyan, "Kadı" *EI2*, IV, 374; Tyan aslında bu ismin yeni olmadığını, Yermuk harbinde (15/636) birliğin kadısına kazı'l-cemâ'a denildiğini belirtmektedir.

⁴ A. H. Berki, *Büyük Türk Hükümdarı İstanbul Fatih Sultan Mehmed Han ve Adalet Hayatı*, İstanbul 1953, s. 35-36.

⁵ J. Schacht (*İslam Hukukuna Giriş*, Çev. M. Dağ-A. Şener, Ankara 1977, s. 60 vd.)'da Abbasiler'deki merkezîyetçi temayülün kadılıkudatlık makamının doğmasına yol açtığını, kazı'l-cemâ'a ile arasında sathî benzerliğin olduğunu, müessesenin eski İran'daki Mobedânı mobed'den gelmiş olabileceğini ileri sürmektedir.

⁶ Ebû Yusuf Yakub b. İbrahim İmam Ebû Hanife'nin en meşhur öğrencisidir. En meşhur eseri Kitâbü'l-harâc'tır.

⁷ Kasım Kufralı, "Ebû Yusuf", *İA*, IV, s. 59.

⁸ Corci Zeydan (*Medeniyet-i İslamiye Tarihi*, çev. Z. Megamız, İstanbul 1328, I, 219) kadılıkudatların önceleri sadece Bağdad kadılarını, sonradan ise bütün kadıların tayinlerini yaptıklarını söylemektedir.

⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara 1970, s. 5.

¹⁰ B. Üçok, *İslam Tarihi, Emeviler-Abbasiler*, Ankara 1979, s. 151.

İlk Müslüman Türk Devletleri

Genellikle ilk Müslüman Türk Devletleri olarak bilinen Karahanlılar, Gazneliler¹¹, Büyük Selçuklular ve Harizmşahlar gibi Devletlerde adli ve hukukî teşkilâta temas edilmesi Osmanlılar'daki müessesenin daha iyi tanınmasına yardımcı olacaktır.

Karahanlılar'da¹² idarî konulardaki ihtilâflara ve devlet memurlarının haksız uygulamalarına mezâlîm mahkemeleri, şer'î dâvâlara ise her şehrin kadısı bakıyordu. Batu Karahanlılar'ın başkenti Semerkant'ta ise başkadı (kadilkudat) oturuyordu. Ayrıca asker arasındaki ihtilaflara bakan kadılasker bulunmakta idi¹³. Doğu Karahanlı Devleti'nde de aynı adli sistemin olması kuvvetle muhtemeldir.

Büyük Selçuklular'da şer'î meselelere her şehrin kadısının baktığı, Bağdad'ta ise başkadı (kadilkudat)'nın bulunduğu bilinmektedir¹⁴. Başkadının görevleri konusunda geniş bilgiye sahip değiliz. Orduda asker arasındaki ihtilaflara ise ordu kadıları ve "dâd-beğler" bakıyordu¹⁵. Ordu mensuplarının şer'î konulardaki ihtilâflarına ise kazaskerlerin baktığı belirtilmektedir¹⁶.

Kirman Selçukluları'nda benzer bir teşkilât görülmektedir. Şer'î yargıyı kadılar yürütmekte, merkezde yani Bedresir'de ise başkadı (kadilkudat) oturmaktadır¹⁷.

Hârizmşahlar'da, ortaçağ Müslüman Türk Devletlerinde olduğu gibi, şer'î mahkemelerin başında kadılar bulunuyordu. Şer'î kazâyı pâyitahttaki kazâ divanı idare ediyordu ve başında akde'l-kudât unvânını taşıyan bir âlim bulunuyordu. Bütün kadıların tayin-azil işlemleri de bu makama âit bulun-

¹¹ Gazneliler üzerine yapılmış olan araştırmalarda adli teşkilâta pek temas edilmemiştir. Ancak o devirde kurulmuş olan Türk-İslâm Devletlerindeki teşkilâta paralel bir yapıya sahip olduğu ileri sürülebilir.

¹² Karahanlılar 382-607(992-1211) tarihleri arasında Mâverâünnehr ve Doğu Türkistan'da hüküm sürmüşlerdir .

¹³ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Ankara 1981, s. 267-68.

¹⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrindeki Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 149.

¹⁵ Mehmed A. Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, V/8-9, s. 7.

¹⁶ İ. Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, İstanbul 1966, s. 400.

¹⁷ E. Merçil, *Kirman Selçukluları*, İstanbul 1980, s. 305.

yordu¹⁸. Ayrıca orduya mensup kimselerin şer'î kazâya âit işlemlerini görmek için ordu kadıları¹⁹ mevcuttu, fakat askerler tarafından işlenen suçlardan dolayı cezalandırma askerî âmirlerin yetkisi dahilinde idi.

Eyyûbîler ve Memluklar

Kadıaskerliğin teşkili hususunda Eyyûbîler'in²⁰ özel bir yeri vardır. Bazı araştırmacılar kazaskerliğin ilk defa Eyyûbî devlet teşkilâtında ortaya çıktığı kanaatindedir²¹.

Eyyûbîler'de kaza teşkilâtının başı Kadılıkudat(başkadı) dır. Hükümdar tarafından bir menşurla tayin edilen başkadı ülkedeki kadıların tayin-azil ve diğer işlemlerini yürütür, vakıflara bakardı²². Ordu için ayrı bir kazâ teşkilâtı vardı. Bunun başında ise mevki itibariyle kadılıkudatdan sonra gelen kadılasker bulunuyordu. Bunlar seferlerde ordudaki dava ve ihtilâflara bakar ve Dârü'l-adl'de toplantılarda hazır bulunurdu²³. Her iki yetkili de muhtemelen Şâfi'î mezhebinden idi. Fâtımî ve Eyyûbîler'e vâris olan Memluklar, bu devletlerin özellikle Eyyûbîlerin pek çok müessesesini benimsemişlerdi²⁴.

Diğer İslâm Devletlerinde olduğu gibi Memluklar'da da şer'î-dînî otoritenin en üst yetkilisi kadılıkudat idi. Bunlar Dârü'l-adl adı verilen mahkemede mezhepleri ile ilgili davalara bakarlardı. El-Melikü'z-zâhir Baybars (1260-1277) zamanında dört mezhep için ayrı ayrı kadılıkudatlar tayin edilmiştir. Şâfi'î kadılıkudatu Dârü'l-adl'de diğerlerinden üstün mevkideydi²⁵.

Dînî teşkilâta kadılıkudattan sonra kadılaskerler gelmektedir. Merkezde Şâfi'î, Hanefî, Mâlikî mezheplerden birer kadılasker bulunuyordu. Bunlar daima hükümdarın maiyetinde bulunarak temsil ettikleri mezheplere mensup askerî sınıfın şer'î ve hukukî işlerini

¹⁸ Aydın Taneri, *Celâlüddin Hârimzâh ve Zamanı*, Ankara 1977, s. 134.

¹⁹ F. Köprülü, "Hârimzâhlar", *İA*, V, 282. Müellif burada ordu kadılığı ile birlikte kazasker tabirini kullanmakta fakat kaynak belirtmemektedir.

²⁰ Eyyûbîler, 564-IX. asır sonu (1169-XV. asır sonu) arasında Mısır, Suriye, Diyarbekir ve Yemen bölgesinde hüküm sürmüştür.

²¹ Cl. Huart, "Kazasker", *İA*, VI, s. 572; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 387; Kaldy Nagy, "Kadı asker", *Eİ2*, IV, 375.

²² Ramazan Şeşen, *Selâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti*, (H.569-589/M. 1174-1193), İstanbul 1983.

²³ *Kezâ*, s. 189.

²⁴ F. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1981, s. 57.

²⁵ Geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memluklu Sultanlığı*, İstanbul 1961, s. 147-48.

yürütürlerdi. Kadılaskerler kendi görevlerini ilâveten, vekî'ü'l-haslık gibi başka görevler de üstleniyordu²⁶.

Merkezden ayrı olarak Şam, Halep, Trablusşam ve Safed nâibliklerinde (Nîbü's-saltanatlık) Şâfi'î ve Hanefî olmak üzere ikişer, Hama nâibliğinde ise sadece Hanefî kazılasker bulunuyordu²⁷. Memluklar'a has olan bu şekildeki kazaskerlik makamlarının nasıl bir ihtiyaçtan çıktığı izâha muhtaç bir husustur. Daha önceki İslam devletleri teşkilatlarına benzememektedir.

Anadolu Selçukluları ve Beylikler

İlk Müslüman Türk Devletleri gelenek ve teşkilâtını devam ettiren Anadolu Selçukluları'nda hukukî-şer'î müesseselerde aynı karakteri göstermektedir. Şer'î davalara kadılar bakar ve Hanefî fihhına göre hüküm verirlerdi. Memleketteki askerî sınıfa ait davalara, miras meselelerine kadılaskerler bakarlardı. Adalet ve kazâ sahasında en yetkili kişi Konya'da oturan kadilkudat (başkadı) idi²⁸.

Anadolu Selçukluları'nda her kadının kendi bölgesinde kadilkudatın ise bütün ülke vakıflarına nezaret ettiği görülmektedir²⁹. Ancak kadılaskerlerin de sık sık vakfiyeleri tasdik ettiği vesikalarda görülmektedir³⁰. Selçuklularda bu şekilde müstakil olarak kadılaskerler (kadılleşker) bulunduğu gibi, bazan bu görevlerin Konya³¹ veya Aksaray kadısının uhdesinde toplandığı da görülmektedir.

Anadolu Beylikleri içerisinde kazaskerliğin kesin olarak bulunduğu bilinen Karamanoğullarıdır³². Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde çeşitli tahrir defterlerinde "el-kazî bi'l-askerî'l-Karamanî", "Kazasker-i İbrahim Bey", "Karamanoğlu Kazaskerinden hüccet" kayıtları açık bir şekilde bu beylikte

²⁶ M. Orhan Üner, *Memluklar'da Dini ve Adli Kurumlar*, Erzurum 1978, s. 98-99.

²⁷ Tekindağ, *aynı eser*, s. 148.

²⁸ Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 122.

²⁹ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1958, s. 45.

³⁰ O. Turan, "Celâleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten* 12/45 (1948), s. 149.

³¹ Osman Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 46, kadılık menşurları hakkında yapılan açıklamalar, Prof. Turan, II. Kılıçarslan zamanında Aksaray'ın bir askerî üs olması dolayısıyla kadısının aynı zamanda ordu kadısı (kazasker) olduğunu (*El-Veledü's-şefîk*, Fatih Ktb, Yzm. 4519, s. 264'e istinaden) ifade etmektedir. (*aynı eser*, s. 46).

³² Cl. Huart, ("Kazasker", *İA*, VI, s. 522)'de Karamanoğulları Beyliği'nde arazi işlerine kazasker unvanını haiz bir kadının baktığı söylenmektedir.

kazaskerliğin mevcudiyetini göstermektedir³³. Diğer Anadolu Beylikleri'nde bu müessesenin bulunduğuna dair bilgiler şimdilik bulunmamaktadır.

Sonuç olarak, Osmanlılardan önceki Türk ve İslam Devletleri'nde her şehirde şer'î kazayı icra eden kadıların bulunduğu, bu kadıların üstünde ise merkezde oturan başkadının görev yaptığı görülmektedir. Önemli şer'î konularda karar vermek, kadıların bütün işlerini yürütmek başkadının en önemli görevidir. Ancak tedris işlerini tedvir ettiğine dair araştırmalarda bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca örfî hukuka bakan yetkililerin (hâcibler, dâd-beyler, mezâlîm mahkemeleri) bulunduğu bilinmektedir. Askerî yargıya gelince askerî zümrenin ihulâf ve meselelerini halletmek için ayrıca kadıların tayin edildiği görülmektedir. Eyyûbîler, Memluklar, Anadolu Selçukluları ve Karamanoğulları'nda bizzat kadılasker, kadılleşker ismiyle kadılar bulunmaktadır.

Bu bahsin başında belirtildiği gibi, Osmanlılardaki kazaskerlik, önceki devletlerin hiçbirine benzememekte, özellikle XV ve XVI. yüzyıllarda Osmanlılarda kazaskerlerin geniş yetkileri bulunmaktadır. İslam Devletlerinde görülen kadıkudatlık Osmanlılarda bulunmamakta, buna karşılık onun yetkilerinin büyük bölümü Osmanlılarda kazaskerde toplanmaktadır.

Selçuklularda toprak, dil ve ırk ortaklığı sebebiyle onların tabî vârisi olan Osmanlıların gerek Anadolu Selçukluları, gerekse Memluklar ile sıkı münasebetleri bulunmaktaydı. İlk devir bilginlerinden bazılarının Mısır'da tahsil yapmış olmaları dolayısıyla Osmanlılar, Memluklu müesseselerini yakından tanıyorlardı. Ancak Osmanlılardaki kazaskerliğin merkezîlik vasfı, yetkileri ve bilhassa tek mezhep uygulaması gibi özellikleri düşünülürse, Anadolu Selçuklularını model almış olmaları ihtimali daha kuvvetlidir.

KAZASKERLERİN OSMANLI DEVLET TEŞKİLATINDAKİ YERİ

I. Osmanlılarda Kazaskerliğin Teşkili ve Gelişmesi

Anadolu Selçuklu Devleti'nin bir uç beyliği olarak Bizans'a karşı fetih ve gazalarda bulunan Osmanlı Beyliği, kısa zamanda gelişerek bir devlet statüsüne

³³ Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 140 ve 155. Bu sayfalarda çeşitli tahrir kayıtları verilmektedir; Âşıkpaşa-zâde, *TAO*, Âli Bey neşri), İstanbul 1332, s. 86'da "Karamanlı Kazaskeri" Kadı Mürsel'in ismi geçmektedir.

sünü kazanmıştır. Bu yeni devletin, bir taraftan toprakları devamlı genişlerken buna paralel olarak müesseseleri de teşekkül ediyordu.

Osmanlı Devleti, kendisinden önceki İslam Devletleri kurumlarına, bilhassa sıkı ilişkiler içinde bulunduğu Selçuklu Devleti teşkilâtına yabancı değildi. Bu sebeple Devlet, kendi müesseselerini teşkil ederken onlardan çok istifade etmiştir³⁴. Ancak, bunları doğrudan doğruya benimsemek yerine, tedricî bir yol takip ederek ihtiyaçlara ve ileri gelen ilim ve devlet adamlarıyla istişareler yaparak alması dikkate değer bir noktadır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu döneminde, ilmiye sınıfından gelenler, devletin kuruluşunda ve teşkilâtlanmasında faal olarak çalışmışlardır. Bu devirde ilim adamlarıyla devamlı istişare edilerek onların bilgi ve tecrübelerinden geniş ölçüde faydalanıldığı gibi, ayrıca birtakım önemli görevlere tayin edilerek ilmî ve idarî sahalarda bizzat istifade bulunduğu görülmektedir³⁵. Osmanlıların bu tatbikatı Selçuklulardan aldığı kuvvetle tahmin olunabilir. Çünkü Selçuklu vezirleri genellikle ilmî kudretiyle tanınmış kimselerdi. Esasen o zaman, vezirleri tanınmış alimlerden seçmek iftihar vesilesiydi³⁶. Ancak böyle bir yol takip edilmesinde ilk Osmanlı hükümdarları Osman Bey, Orhan Bey ve Murad Hüdâvendîğâr'ın olgun tecrübeli şahsiyetlerinin şüphesiz çok büyük rolü olmuştur. Osman Bey'in oğlu Orhan Bey'e yaptığı vasiyet ve bilhassa bilginlerle istişare konusundaki tavsiyeleri, devlet kurucusunun temayülünü göstermesi bakımından önemlidir³⁷.

Bu devirde, ilim adamlarının birçok devlet görevlerine tayin edildikleri bilinen bir husustur³⁸. Osman Bey kendi zamanında fethedilen yerlerde adalet ve huzurun sağlanması için büyük bir titizlik göstermiştir. Başta Edebalı³⁹

³⁴ F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara 1972, s. 182.

³⁵ Aydın Taneri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı ve Teşkilâtı* (Ankara 1978, s. 162-63)'nda buna dair birçok örnekler verilmektedir.

³⁶ M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi*, I, İstanbul 1974, s. 262.

³⁷ "Tanrı buyruğundan gayri iş işlemeyesin. Bilmediğini ulema-i şeri'atden sorup istifsâr edesin. Tahkik bilmeyince bir işe mübâşir olmayasın" Mehmet Neşri, *Kitab-ı Cihan-nümâ*, nşr., F.R. Unat-M. A. Köymen, I, Ankara 1949, s. 144-45.

³⁸ Sinaneddin Fakih, Çandarlı Halil ve oğlu Ali Paşalar, Davud-ı Kayserî gibi bilginleri örnek olarak verebiliriz.

³⁹ Şeyh Edebalı'nın hayatı için bk. Mehmed Mecdi, *Hadâ'iku'ş-Şaka'ik*, İstanbul 1269, s. 20-21; *Osmanlı Müellifleri*, I, İstanbul 1333, s. 16.

ve Dursun Fakih⁴⁰ gibi bilginler olmak üzere bu dönemin âlimleri vasıtasıyla adaletin tevziine çalışılmıştır.

Osman Bey zamanında kimlerin resmen kadı olarak tayin edildiğini bilemiyoruz. Ahmed Lutfi Efendi, Osman Bey'in ülkenin her beldesine birer kadı tayin ettiğini ve halkın işlerinin hallini onlara bıraktığını söylemekte⁴¹, Neşri de "Ol zamanda Cenderelü Hayreddin Paşa, Bilecik kadısı idi; kadılığı ona Osman kendü vermişdi, Orhan sonra İznik'e kadı kıldı" demektedir⁴².

Osman Bey'in kuruluş ve gelişme gayretleriyle geçen saltanat döneminden sonra, Orhan Bey zamanında teşkilatlanmaya hız verilmişti. Orhan Bey, eğitim ve öğretim konusu üzerinde önemle durmuş, İznik'in fethinden sonra ilk medreseyi burada teşkil ederek, müderrisliğine Davud-ı Kayserî'yi getirmiştir⁴³. Böylece eğitim ve öğretim alanında ilk ciddi adım atılmış oluyordu⁴⁴.

Orhan Bey'in 730 (1329)'da Çandarlı Halil'i Osmanlı Beyliğinin merkezi İznik'e kadı olarak tayin ettiği, daha sonra Bursa kadılığını ona verdiği bilinmektedir⁴⁵. İnönü, Eskişehir, Bilecik, Karacahisar, İzmit, Yenişehir gibi fethedilmiş olan yerler birer kaza olarak teşkil ediliyor ve başlarına kadı ve subaşı tayin edilerek askerî işlerin dışındaki bütün idarî, adlî ve beledî işler kadılara bırakılıyordu. Bütün bu kadıların başında ise Bursa kadısı bulunuyordu. Divan'a da dahil olan Bursa kadısı kadıların tayin ve azil işlerine bakıyor⁴⁶, vakıfları tasdik ediyordu. Eğitim, kazâ ve hukuk alanındaki bu büyümenin yanında müesseseler de çok büyük bir hızla

⁴⁰ Bk. Mecdî, s. 21; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, III, İstanbul 1311, s. 254.

⁴¹ A. Lutfi, *Mir'ât-ı Adalet yahud Tarihçe-i Adliye-i Devlet-i Aliyye*, İstanbul 1304, s. 2.

⁴² Neşri, I, 154; Aşıkpaşa-zâde, s. 52; Oruc b. Âdil, *Tevârih-i Âli Osmân*, nşr., F. Babinger, Hanover 1925, s. 20.

⁴³ Arif Bey, ("Devlet-i Osmâniye'nin Teessüs ve Tekarruru Devrinde İlim ve Ulemâ", *Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, I, İstanbul 1922, s. 139) Osmanlılar'da ilk medresenin Orhan Bey zamanında İzmit'te kurulduğunu fakat şöhret bulamadığını, İznik pâyitaht olduktan sonra burada kurulan medresenin tanındığını söylemektedir.

⁴⁴ Orhan Bey ve Murad Hüdavendiğâr devirlerinde eğitim ve öğretim süratle gelişmiş, bu dönemde İznik'te Orhan Bey, Süleyman Paşa Medreseleri, Hayreddin Paşa Darülhadis'i; Bursa'da ise Orhan Gazi, Lala Şahin Paşa, Hüdavendiğâr ve Esediye Medreseleri yapılmıştır. Yıldırım Bayezid devrinde ise medreselerin sayısı çok artmıştır. Bu devir medreseleri ve eğitim hayatı için bk. Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984.

⁴⁵ Neşri, I, 154-55; Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, Ankara 1974, s. 6.

⁴⁶ T. Gökbilgin, "Orhan", *İA*, IX, 405-6.

gelişmekteydi. Daha sonra etraflıca temas edileceği üzere kazaskerliğin kuruluşunda bu gelişmenin büyük rolü olmuştur.

Bilindiği üzere askerî alandaki ilk ciddi teşebbüs, Orhan Bey zamanında olmuş, gittikçe artan asker ihtiyacını karşılamak üzere Vezir Alaeddin Paşa ve Kadı Çandarlı Halil'in tavsiyelerine göre Türk gençleri arasından Yaya ve Müsellem teşkilatı kurulmuştur⁴⁷. Ancak mevcut askerî teşkiât kâfi gelmemiş, orduyu geliştirmek için devamlı çalışmalar yapılmıştır.

A. Kazaskerliğin Teşkili

Devamlı büyüyen orduda, bilhassa sefer sırasında asker arasında çıkan ihtilafların halli ve böylece disiplinin sağlanması çok önemli bir husustu. Başlangıçta Bursa kadısı, bizzat sefere katılarak asıl görevine ilaveten bunu da yürütüyordu. Fakat onun sefere katılmasıyla merkezdeki işler aksıyordu. Ayrıca yukarıda belirtildiği gibi, toprakları devamlı olarak genişleyen Osmanlı Devleti'nde fethedilen yerlere kadılar tayin edilmesi ve bunlarla ilgili muamelâtın ifası da gerekiyordu. Önceleri bu işi de başkadı sıfatıyla Bursa kadısı yapıyordu. Aşağıda görüleceği gibi bilhassa bu iki husus kazaskerlik makamının teşkiline sebep olmuştur. Kazaskerlik I. Murad'ın salatanaununun başlarında teşkil edildiği bilinmekle beraber, kuruluş tarihi ilk devir kaynaklarında farklı olarak verilmiştir⁴⁸.

Gerek II. Bayezid devrinin (1481-1512) derleme tarihlerinde, gerekse sonradan yazılan eserlerde, kazaskerliğin teşkili hakkında çok kısa bilgi bulunmakta, bunların ise birbirinden alındıkları kanaati hasıl olmaktadır⁴⁹. Muahhar olmakla birlikte bunlar arasında müessesenin teşkil sebeplerini aşağıda görüleceği gibi en derli toplu veren Hoca Sadeddin Efendi'dir⁵⁰.

Kuruluş gayesi hakkında kaynaklarda ancak dolayısıyla bilgiler verilen bu müessesenin başına, büyük bir teşkilâtçı, tecrübeli bir bilgin olan

⁴⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara 1972, s. 508.

⁴⁸ Anonim *Tevârih-i Âl-i Osmân* (nşr., F. Giese, Breslau 1922, s. 20)'da 762 yılı olayları içinde verilmekte; İdris-i Bitlisî (*Heşt Bihişt*, Ayasofya ktb., nr. 3541, vr. 159a)'de 762; Hoca Sa'deddin (*Tâcü't-Tevârih*, I, İstanbul 1279, s. 69)'de 763 olarak kaydetmektedir.

⁴⁹ Yukarıda verilen tarihlere ilaveten Âşıkpaşa-zâde, s. 52; Oruç b. Âdil, s. 20; Neşri, I, 190-91; Solak-zâde Mehmed Hemdemî, *Tarih*, İstanbul 1298, s. 28; Müneccim-başı, *Sahâifü'l-ahbâr*, III, İstanbul 1284, s. 392.

⁵⁰ Hoca Sa'deddin, *Tâcü't-tevârih*, I, 68-69.

Çandarlı Kara Halil'in⁵¹ tayin edilmesi çok iyi bir başlangıç olmuş, bu sayede müessese tanınmış ve gelişme yolunu tutmuştur⁵². Kazaskerliği döneminde Kara Halil'in en önemli icraatı Konyalı Kara Rüstem ile yaptığı istişareden sonra yeni bir ordunun kurulmasını sağlamış olmasıdır⁵³. Böylece 1826 yılına kadar devam eden, Yeniçeri ocağının kurulmasında onun teşkilatçılığının büyük etkisi olmuştur. Ancak Kara Halil'in bu ocağın kurulmasındaki çalışmaları, Kazaskerliğinden doğan bir görev olmayıp, onun ilim ve tecrübesinden kaynaklanan bir tecrübe idi. Aynı şekilde gerek kazaskerliği gerekse vezirliği zamanındaki hizmetlerinden biri de devlet malî teşkilâtını vücuda getirmesidir⁵⁴.

Kara Halil kısa süren kazaskerlik görevinden sonra vezirliğe geçmiştir. Vezirliğe geçiş tarihi kesin olarak tesbit edilememektedir. Anonim *Tevârih-i Âl-i Osmân* vezârete geçişini zikrediyor, fakat tarih belirtmiyor⁵⁵. Uzunçarşılı, anonim bir *Tevârih-i Âl-i Osmân* 'a istinaden vezârete geçişini 766 (1365) veya biraz önce olabileceğini yazmaktadır⁵⁶. Hammer ise Kazaskerliğe tayininden dokuz sene sonra 771-72 (1369-71) tarihinde veziriâzam olduğunu belirtmektedir ki bu yanlış olsa gerektir⁵⁷. Böylece Hayreddin Paşa, Bursa kadılığından kazaskerliğe, oradan da vezirliğe geçmiştir⁵⁸. Kuruluş döneminde kazaskerlikten vezirliğe geçen birkaç kişi daha bulunmaktadır. O devirde bu uygulama bir teâmül haline gelmiştir⁵⁹.

⁵¹ Daha önce belirtildiği gibi kadilkudatlık unvanını ilk defa Ebu Yusuf gibi meşhur bir hukukcunun kullanmış olması bu makamın kısa zamanda tanınmasına ve parlamasına sebep olmuştur. Bu gelişme Osmanlı'ya benzemektedir.

⁵² Hayatı için bk. Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, s.56-93.

⁵³ Kara Rüstem, Kazasker Çandarlı Halil Efendi ve Padişah I. Murad arasında geçen konuşmaları Anonim *Tevârih-i Âl-i Osmân* (Gieze neşri (N. Azamat, İstanbul 1992, s. 24-25) etrafıca vermektedir; ayrıca bk. Neşri, *Cihannümâ*, I, 196-99; Aşıkpaşa-zâde, s. 54-55.

⁵⁴ Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, s. 12.

⁵⁵ Anonim *Tevârih-i Âl-i Osmân* (Giese-Azamat neşri) s. 24-25.

⁵⁶ Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, s. 9; a.mlf, "Murad I", *İA*, VIII, 588.

⁵⁷ Hammer, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi* (Atâ Bey), I, İstanbul 1329, s. 206.

⁵⁸ Çandarlı ailesinden birkaç kişiyi, Fatih devrinde Manisa Çelebisi'ni misal olarak verebiliriz.

⁵⁹ Hüseyin Hüsameddin, ("Orhan Bey'in Vakfiyesi" *TTEM*, 16. sene, nr. 17(94), İstanbul 1926, s. 297) de kadılık ve kazaskerlikten vezirliğe geçişin sebebini anlatırken merâtüb-i ilmiye Bursa kadılığı, sonra kazaskerlik, sonra vezâret olduğunu yazmakta ve vezâret, nişancılık vazifesini de haiz olduğundan mutlaka Arab ve Acem lisanına vakıf şer'-i şerife, usul ve furû'a âşinâ bir zata tevcih edilmeli demektir.

Halil Paşa ile başlayan kazaskerliğe sonra Çandarlı Ali Efendi (Paşa) tayin edilmiş ve bu aileden birkaç kişi bir iki fasıla ile arka arkaya bu göreve getirilmişlerdir⁶⁰. Ancak bunların hiçbirinde Halil Paşa'nın teşkilâtçılığını bulmak mümkün değildir. Bunlar sırasıyla Halil Hayreddin Paşa, Ali Paşa⁶¹, İbrahim Paşa⁶², Halil Paşa⁶³, Süleyman Paşa⁶⁴ ve nihayet II. Bayezid devrinde İbrahim Paşa⁶⁵'dir. Bu aileden İsa Paşa'nın kazaskerliği şüphelidir⁶⁶.

Osmanlı cemiyetinde kazanın önemi ve zarureti, kazaskerliğin teşkilinin, fetvâ makamı olan şeyhülislamlığın teşkilinden⁶⁷ çok önce gerçekleştirilmiş olmasından anlaşılmaktadır. Ancak bu önemine rağmen ilk kazaskerlerin hayatları ve icrâatları ve bu devirde müessesenin işleyişi hakkında sıhhatli ve tatminkar bilgilere sahip değiliz. Bilindiği gibi bu dönem müesseseleri hakkında daha sonraki devirlerde yazılmış tarihler çok az bilgi vermektedir. Genellikle birbirinin tekrarı olan bu bilgiler pek yetersizdir. Şaka'ik-i Nu'mâniye ve tercümesinde ilk devir kazaskerleri hakkında ancak birkaç satır bilgi verilmekte, bazılarının ismi bile geçmemektedir. Vakfiyelerden ise sadece isimler ve tarihler konusunda istifade etmek mümkündür⁶⁸.

Kadılarının baktıkları davalardan ücret almaları usulü, kuruluş devrinde cereyan eden bir olay üzerine kabul olunmuştur. Yıldırım Bayezid zamanında kadıların rüşvet aldıkları ve halkı bîzar ettikleri hakkındaki şikayetle-

⁶⁰ Bu tarihî seyri önemli ve kayda değer bulan, Nev'î-zâde Atâ'î, Halil b. İsa'nın hayatını virirken kazaskerlik ile Çandarlı ailesi ilişkisini anlatmaktadır, *Hadâ'iku'l-haka'ik fi tekmileti's-Şaka'ik*, s. 122.

⁶¹ Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, s. 31-55.

⁶² Uzunçarşılı, *age.*, s. 46-55.

⁶³ Uzunçarşılı, *age.*, s.56-92.

⁶⁴ Aynı şekilde medreseden yetişen Süleyman Paşa b. Halil Paşa (ö. 1455?) hayatı ve kazasker olarak tasdik ettiği vakfiyeler için bk. Uzunçarşılı, *age.*, s. 93-95.

⁶⁵ Uzunçarşılı, *age.*, s. 100-106.

⁶⁶ Uzunçarşılı, (*Çandarlı Vezir Ailesi*, s. 108), Yavuz Sultan Selim'in culusundan sonra Nişancılık uhdesinde kalmak üzere Anadolu Kazaskerliğinin de İsa Paşa'ya verildiğini söylemektedir. Ancak bu asaleten göreve tayin olmayıp, belki bir süre vekaleten kazaskerliğe bakması olabilir. Nitekim buna benzer bir vekâlet olayı Mahmud Paşa için de vâritür. Kazasker Ali Efendi'nin hacca gitmesi üzerine Mahmud Paşa kazaskerliğe vekâlet etmiştir. (Küçük Nişancı, *Tarih*, İstanbul 1279, s. 162; ve *Menâkıbnâme*, Ali Emiri Ktb., 43, vr. 50a dan naklen Ş. Tekindağ, "Mahmud Paşa", *İA*, VII, s. 184.q

⁶⁷ Bu konudaki değişik görüşler için bk. Ekrem Kaydu, "Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, Ankara 1977, sayı 2, s. 201-210.

⁶⁸ Bk. *TOEM* ve *TTEM* de Hüseyin Hüsameddin'in makaleleri.

rin artması Yıldırım Bayezid'e aksetmiş, Padişah da bunun üzerine kadıların şiddetle cezalandırılmasını Çandarlı Ali Paşa'ya emretmiştir⁶⁹. Kazaskerlikten veziriâzamlığa gelmiş olan Ali Paşa, bu konularda tecrübe sahibi olduğundan, kadıların geçim sıkıntısı çektiklerini bu sıkıntının onları yanlış yola sevkettiğini söylemiş⁷⁰, vaziyetin ciddiyetini gören Sultan Bayezid bundan sonra kadıların baktıkları davalardan belli ücret almalarını uygun görmüştür. Bu hadiseden sonra kazaskerleri azlederek ahlaken mazbut bir kimse olan Şeyh Ramazan'ı⁷¹ tayin etmiş, ona köyler, şehirler ve kaleler vermiştir⁷².

Yıldırım Bayezid'dan sonra baş gösteren bunalım devrinde kazaskerlik müessesesi açısından önemli olan bir başka gelişme görülmektedir. Bilindiği üzere, Ankara bozgunundan sonra Osmanlı Devleti'nde Fetret Devri başlamış, şehzâdeler buldukları yerlerde istiklallerini ilan etmişlerdir.

Musa Çelebi Edirne'de hükümdarlığını ilan ederek kendi adına akçe kestirmiş ve iki buçuk yıl müddetle saltanat sürmüştür. Ümerâdan Kör Melikşah'ı vezir, Mihal oğlu Mehmed'i beylerbeyi ve Sınavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin'i⁷³ kazasker yapmıştır⁷⁴. Bu durum kazaskerliğin üç esas makamdan biri olduğunu, şer'î-hukukî otoriteyi temsil ettiğini, padişahın iradesine meşruiyet kazandırdığını göstermektedir. Şeyh Bedreddin'in, Musa Çelebi zamanındaki kazaskerleğinden yararlanarak tumarlar tevcih etmek, birçok mansıplar vermek suretiyle devlet kadrolarına adamlarını yerleştirdiği ve kendisine taraftar topladığı anlaşılmaktadır⁷⁵.

Fetret Devri'nde Amasya'yı merkez edinen Mehmed Çelebi'nin kazaskerlik görevini ise, İbrahim b. Halil Çandarlı yapmıştır. Böylece şehzâdeler idaresinde bölünme temayülleri gösteren Osmanlı ülkesinde bir

⁶⁹ Hadisenin tafsilâtu, Padişahla nedimi arasında geçen ilgi çekici konuşma için bk. *Tevârih-i Âli Osmân* (Giese neşri), s.31-33.

⁷⁰ Hüseyin Hüsameddin, "Molla Fenârî", *TTEM*, 16. sene, nr., 18, (95), İstanbul 1926, s. 373.

⁷¹ Mecdî, s. 70; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 317, 327.

⁷² "Bayezid Hünkar beylik tahtına oturunca ...adâleti ile götürdü, ...Şeyh Ramazan yoksullar takımındandı, ... ona köyler şehirler kaleler verip kadıasker yaptı", Şükrullah, *Behcetü't-tevârih*, N. Atsız terc., İstanbul 1949, s. 56.

⁷³ Şerefeddin Yaltkaya, "Bedreddin Simâvi", *İA*, II, 444-46.

⁷⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 339, 362;

⁷⁵ *Tevârih-i Âli Osmân* (British Museum, Or. 7056, vr. 83b) dan naklen M. Akdağ, *aynı eser*, I, 345.

süre için iki kazasker görmekteyiz⁷⁶. Fakat bu geçici durum Mehmed Çelebi'nin 816/1413 de ülkenin tek hakimi olmasıyla son bulmuştur.

Çelebi Mehmed ve II Murad'ın saltanatları döneminde birçok kadıasker, kısa ve uzun sürelerde görev yapmıştır. Bu devirde müessesenin teşekkülü ve gelişmesi açısından önemli olabilecek olaylara kaynaklarda raslanmaktadır.

Kadıaskerlik müessesinin kuruluşundan sonra gelişmesinde ikinci devre, Fatih Sultan Mehmed'in saltanatu ile başlamıştır. Hatta daha doğru bir ifade ile müessenin gerçek yetki ve sorumluluklarını bu devirde tespit edildiğini söylemek gerekir. Fatih'in Osmanlı devlet teşkilâtını, görevliler arasındaki hiyerarşi ve protokolü düzenleyen meşhur kanunnâmesinde kazaskerlere yer vermiştir ki bunları 1) Kazaskerin görev ve yetkilerini belirleyen hükümler, 2) Teşrifata dair olanlar şeklinde iki grupta toplamak mümkündür. Daha sonraki bölümlerde kazaskerlerin hukukî görevleri teşrifattaki yeri incelenirken bu hükümlere temas edilecektir.

B. Kazaskerliğin Bölünmesi

a) Kazaskerliğin ikiye ayrılması: Yukarıda kuruluşu hakkında topluca bilgi verilen kazaskerlik, Fatih'in saltanatının son yılında ikiye ayrılmıştır. Ancak bu konuda değişik görüşe sahip olan Hüseyin Hüsameddin ilk devir vakfiyelerinde kazaskerlik tasdik ibarelerindeki isimlerden hareketle Edirne ve Rumeli'nin fethinden itibaren Divân-ı hümâyûn'da bir vezir, iki kazasker, iki beylerbeyi, pâyitaht kadısı ve bir de defterlerin bulunduğu, beylerbeyilere Rumeli ve Anadolu Beylerbeyisi denildiğini, kazaskerlerde böyle bir taksimin bulunmadığını, bunun Fatih'in saltanatu sonlarında olduğunu belirtmektedir. H. Hüsameddin, buna bir misal olarak Ramazan 802 (1400) de tanzim edilen Yıldırım Bayezid vakfiyesindeki şahitleri göstermektedir. Burada Çandarlı Ali b. Halil şahittir. Diğer şahitler ise Veli b. Kemal el-Bursaî (Kazasker Kemal Çelebi-zâde Veliyyüddin Efendi) ve İsa b. Yusuf el-Ankaravî (Kazasker Mecdüddin İsa Çelebi)'dir. Buna benzer başka örneklerin bulunduğunu bildirmektedir.

Yıldırım Bayezid zamanında kadıların rüşvet olayında iki kazaskerin azledildiğini, yerlerine Şeyh Ramazan ve Karahisarî Alaeddin Ali Çelebi'nin kazaskerliğe tayin edildiklerini ve 791 (1388-89) tarihli Gülçiçek Hatun

⁷⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 317, 327.

Vakfiyesi'ni kazaskerlerin tasdik ettiklerini söylemektedir⁷⁷. Mücerred isimlerden hareketle o devirde iki kazasker bulunduğunu ileri sürmek oldukça zordur. Çünkü tasdik ibarelerinde şahidlerin isimlerinin yanında, her zaman görevlerine yer verilmemiştir. Nitekim, H. Hüsameddin'in gösterdiği misal dede ismin yanında "kazasker" kaydının geçip geçmediği açıkça belirtilmemiştir. Kazaskerliğin Fatih Sultan Mehmed'in saltanatu sonunda ikiye ayrıldığı kesin olarak bilinmekte⁷⁸, ancak ayrılış tarihi kaynaklarda değişik olarak verilmektedir⁷⁹.

İkiye ayrılma olayı Şakâ'ik ve Mecdî'de etraflıca anlatılmaktadır. Kazasker Mevlanâ Muslihiddin'in⁸⁰ sertliği ve açıksözlülüğünden çekinen ve aleyhinde Padişah'a söz söylemesinden korkan Karamanî Mehmed Paşa, bir gün Fatih Sultan Mehmed'e saltanatının dört erkanından olan vezirlerin dört olduğu, bu sayede devlet işlerinin düzenli bir şekilde yürüdüğünü söylemiş; kazaskerlerin de iki olup, Muslihiddin Efendi Rumeli, Hacı Hasan-zâde⁸¹ de Anadolu kazaskeri olursa, bu iki alimin gücünün ve bilgisinin birbirine eklenmesiyle Osmanlı Devleti'nin kuvvet bulacağını, şer'-i şerîfin istihkamına sebep olacağını ifade etmiştir. Fatih Sultan Mehmed bu fikri uygun görerek Muslihiddin Efendi'yi Rumeli, Hacı Hasan-zâde'yi ise Anadolu Kazaskerliği'ne getirmiştir⁸². Muslihiddin Efendi, bağımsızlığını ve yetkilerini sınırlayan bu emr-i vâkîyi kabule kesinlikle yanaşmamışsa da Veziriâzam Karamanî Mehmed Paşa kendisini ziyaret ederek kazaskerin iki olmasının faydası hususunda pek çok delil ileri sürerek ikna etmiştir⁸³. Her ne kadar kaynaklar ikiye ayrılmasına sebep olarak Veziriâzam ile Muslihiddin Efendi arasındaki gerginliği gösteriyorlarsa da bu, zahiri ve bölünmeyi süratlendiren bir faktördür.

⁷⁷ Hüseyin Hüsameddin, "Molla Fenârî", *TTEM*, XVI, 18 (95), İstanbul 1926, 373-375.

⁷⁸ Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 228-9; a.mlf., *İlmiye*, 151-2.

⁷⁹ Müneccimbaşı, (*Câmi'ü'd-düvel*, Nuruosmaniye ktb., nr.3142, II, vr. 301b) de 885 olarak; eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye, Beyrut 1975, s. 87) ve Mecdî (s. 162-3)'de ikiye ayrılışını 886 olarak vermektedir.

⁸⁰ Mecdî, s. 161-6; Âli, *Künhü'l-ahbâr*, Ün. ktb., TY 5959, vr. 117b-118a; *Osmanlı Müellifleri*, II, 3.

⁸¹ eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye, s. 97; Mecdî, s. 179-80; Medresesi için bk. C. Baltacı, *Medreseler*, s. 218.

⁸² Karamanî Mehmed Paşa'nın, Hacı Hasan-zâde'yi kazasker yapmak için bu kadar gayretine mukabil, Hacı Hasan-zâde'nin de padişah huzurunda Muslihiddin Efendi'nin Karamanî hakkında söylediği her şeyi kendisine naklettiği rivayet edilir. Mecdî, s. 163.

⁸³ "Divân-ı Osmânî'de sadr bir iken iki olduğuna cevap semtinde bin türlü makaddemât tertib edip, ol fâzıl-ı feridi kazaskerlik iki olmağa iknâ eyledi" Mecdî, s. 163.

Tarihi gelişmeye bakılırsa, kazaskerliğin teşkilinde olduğu gibi, ikiye ayrılmasında da, beylikten cihan devleti haline gelen devletin zaruretlerinin bunu gerektirdiği görülür. Bilindiği gibi, bizzat Fatih'in doğuda ve batıda yaptığı fetihler ve ilhaklar ile Anadolu'da ve Rumeli'de birçok yeni kazalar teşkil olunmuştu. Buralara kadılar, naibler, muhızlılar tayin edilmesi ve bunlarla ilgili işlemlerin yürütülmesi lazımdı. Ayrıca II. Murad ve Fatih devirlerinde eğitim ve öğretimde büyük bir gelişme olmuş, pek çok medreseler yapılmıştır. Buralarda vazifelendirilen müderris, müd ve diğer personelin, tayin ve azil gibi işlemlerini de süratle yürütülmesi gerekiyordu.

Nihayet Dîvân-ı Hümâyûn bu devirde çok değişmiş Dîvân üyelerinin yetki ve sorumlulukları artmıştı. Divânda kazaskerin de kendine ait olan konularda karar vermek ve dava dinlemek gibi oldukça önemli ve yüklü bir görevi bulunmaktaydı. Fatih, kanunnâmesinde kazaskere ahkam yazma yetkisini tanımış⁸⁴, bütün bu şer'î belgelerin tasdikinde son merci kazasker olmuştur⁸⁵. Bütün bunların kazaskerliğin ikiye ayrılmasında müessir olduğu muhakkaktır.

b) Arab ve Acem Kazaskerliği: Yavuz Sultan Selim devrinde bir ara merkezi Diyarbekir'de olmak üzere Arab ve Acem kazaskerliği ihdas edilerek böylece kazaskerliğin üçe çıkarıldığı görülmektedir. Esasen, devletin merkezî karakteri ile bağdaşmayan bu kazaskerlik⁸⁶ bir süre sonra lağvedilerek, Anadolu kazaskerliğine ilhak edilmiştir. Hakkında fazla bilgi bulunmamakla beraber, bu göreve getirilenlerin biyografilerinde müessesenin kısa seyri takip edilebilmektedir.

Yavuz Sultan Selim, Halep ve Arab diyarını fethettikten sonra İdris-i Bitlisi'yi⁸⁷ Diyarbekir'de sakin olmak üzere Arab ve Acem kazaskeri yapmıştı. Daha sonra bu görevi Amid kadısı Abdülhay Çelebi'ye⁸⁸ vermiştir. 923 (1517)'de Mısır'ın fethinden sonra bu bölgenin çok genişlemesiyle Arab ve Acem kazaskerliği müstakil hale gelip, İstanbul Kadısı Mehmed Şah

⁸⁴ *Fatih Kanunnâmesi*, A.Özcan neşri, s. 36.

⁸⁵ H. İnalçık, (*Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, I, s. 213) II.Murad'ın vasiyetnâmesini Kazasker Molla Hüsrev'in tasdik ettiğini, kazaskerin bu gibi muameleler için son merci olduğunu, kadılar tarafından verilen karar ve hüccetlerin kazasker tarafından tasdik edildiğini söylemektedir.

⁸⁶ C. Üçok-A.Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 1976, s. 227.

⁸⁷ *eş-Şakâ'ik-i Nu'mâniyye*, s. 190-1; Mecdî, s. 326-7; *Osmanlı Müellifleri*, III, 6.

⁸⁸ *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, s. 304-5; Mecdî, s. 505-6.

Fenârî'ye⁸⁹ tevcih edilmiştir. Ancak Haleb yolunda vuku bulan bir olay bu kazaskerliğin Anadolu'ya ilhakına sebep olmuştur. Mehmed Şah Fenârî Haleb dışında Padişah'ın yanında giderken atının serkeşliği sebebiyle üzerine çamur sıçramış, bu hadisede uğursuzluk gören Yavuz Fenârî'yi Edirne kadılığına tayin etmiştir. Bu üçüncü kazaskerliğe bir müddet Anadolu Kazaskeri Kadri [Kâdirî] Çelebi bakmış, daha sonra Pîrî Paşa veziriâzam olunca bu kazaskerlik ilga edilerek Anadolu kazaskerliğine ilhak edilmiştir⁹⁰. Kazaskerlik XVI. yüzyıldan itibaren gelişmiş ve teşkilatını tamamlamış bir müessese olarak görülmektedir. Osmanlı İlmîye geleneği bu dönemde iyice teşekkül etmiş, kazaskerin Dîvân-ı Hümâyûn'daki görevleri, teşrifattaki yeri belli olmuştur. Ayrıca XVI. asırdan itibaren kaynakların çoğalmasından dolayı devlet teşkilâtındaki yeri, gerekse idarî ve kazaî görevleri hakkında fazla ve sıhatli bilgiler bulmak ve herbirini ayrı ayrı incelemek imkanı hasıl olmaktadır.

II. Kazaskerlerin Tayin ve Azilleri

A. Kazaskerlerin tayinleri

Kazaskerlerin tayin ve azil keyfiyetlerini incelerken onların yetişme tarzlarını, kazaskerliğe yükselinceye kadar geçirdiği meslekî tecrübeyi, buldukları görevleri haurlamak faydalı olacaktır. Konuya bu yönden baktığımızda esas itibarıyla birer kadı oldukları görülmektedir. Böylece İslam hukukunda kadılara mahsus olan genel hükümlere ve bunun yanında Osmanlı örfî hukuku ve teâmüllerinde bu konudaki hükümlere tabi olacaklardır. Cemiyette hayati hizmet icra eden kadılar ve onların mensup olduğu kadılık müessesesi üzerinde İslam hukukunda önemle durulmuş, bu kimselerde bazı ehliyet şartları aranmıştır. Bu şartlar şüphesiz kazaskerler için de geçerlidir⁹¹.

İkinci önemli nokta ise kadıların tayin edilmeleri hususudur. İslam hukukunda bu yetki doğrudan doğruya devlet başkanı (veliyü'l-emr)'na ta-

⁸⁹ *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, s. 228-9; Mecdî, s. 386-7; C.R. Walsh, "Fenârî-zâde", *EI2*, II, 879.

⁹⁰ Atâ'î, s. 189. da İdris-i Bitlisi'nin oğlu Ebülfazl Efendi'nin biyografisinde bu bilgileri vermektedir

⁹¹ Bu şartlar kadının hür, müslim, bâliğ, âdil, hakim, fehîm, emîn, metîn ve salâh-ı hâl bir kimse olmasıdır. Ebü'l-Ulâ Mardin, "Kadı", *İA*, VI, 43; Ö. N. Bilmen, *Hukûku İslâmiyye ve Isulâhâtu Fıkhiyye Kamusu*, VIII, İstanbul 1970, s. 213 ve devamında kadıların evsafi ve kadılığın âdâbı konusunda birçok vasıflar sıralanmakta ve izah edilmektedir.

nınmış bir hakur. Ancak devlet başkanı bu yetkisini dilerse bir vekiline (vezire)tefviz edebilir⁹². Osmanlı Devleti'nde tam anlamıyla bu tefvizin câri olduğu görülmektedir⁹³. İncelediğimiz dönemde kazasker tayinleri veziriâzam arzıyla yapılmakta idi Ancak sefer zamanlarında veziriâzâmın tayin ve azil yetkisinin sonsuz olduğu, her türlü tevcihatı padişâha sormadan yaptığı bilinmektedir⁹⁴. XVII asırdan itibaren şeyhülislâmın salâhiyetinin tedricen artmasıyla kazasker ve mevâlinin tayinleri, veziriâzâmın muvakatını almak şartıyla şeyhülislâma bırakılmıştır⁹⁵.

Veziriâzam "küçük telhis" ile tayini padişaha arzeder ve tasvibini isterdi⁹⁶. Meselâ, Ahî-zâde Abdulhalim Efendi'nin⁹⁷ Zilhicce 1011 (1603)'de Rumeli kazaskerliğinden azli ve yerine Damad-zâde Mehmed Efendi'nin⁹⁸ tayini için Veziriâzam Yemişçi Hasan Paşa, bu kişiler hakkında kısa bilgi vermekte ve padişâhın tasvibini istemektedir⁹⁹. Bu tasvib sağlandıktan sonra tayin ruûsa kaydedilmektedir¹⁰⁰. Nitekim Sadrazam Yemişçi Hasan Paşa'nın yukarıda belirttiğimiz telhisine, padişâh müsbet cevap vermiş ve Damad Mehmed Efendi'nin tayinini ruûsa şöyle işlemiştir: "Bâ-hatt-ı hümâyûn, Kazaskerlik-i Rumeli sabıka Rumeli kazaskeri olup, Galata kazâsına mutasarıf olan Mehmed Efendi'ye verilmek buyuruldu. 21.Zilhicce 1011" (1.Haziran.1603)¹⁰¹.

⁹² Ebû'l-Ulâ Mardin, *aynı madde*, s. 43.

⁹³ Tevkii Abdurrahman Paşa, "Kanunnâme", *MTM*, I/3, s. 498 de bu tefviz "Âmme-i mesâlih-i dîn ü devlet...taklid-i kazâ, nasb-ı mevlâ...cemi" menâsıb-ı seyfiyye ve ilmîyenin tevcih ve azli...içün bizzat cenâb-ı pâdişâhidin vekil-i mutlak..." şeklinde fade edilmektedir.

⁹⁴ Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 115, 161.

⁹⁵ Tevkii Abdurrahman Paşa, "Kanunnâme", s. 538-9 da "Şeyhülislâm olanlar umûmen ulemâya tasaddur ederler. Tertib-i silsile-i mevâli ve müderrisin şeyhülislâm efendilere müfevvazdır. Kanun üzre yazıp, ashâb-ı istihlâkı vekil-i saltanata arz ve ilâm eder. Amma kazaskerlikler ve bazı büyük mevleviyetler vekil-i devletin re'yine muhtacdır" denilmektedir.

⁹⁶ Kazaskerlik, nikabet, mevleviyet ve pâyeler için "Küçük telhis" yazılırdı. C. Orhonlu, *Telhisler*, s.XXI.

⁹⁷ Atâ'î, s. 495-7; *Sicill-i Osmâni*, III, 302.

⁹⁸ Atâ'î, s. 561-2; *Sicill-i Osmâni*, IV, 143.

⁹⁹ Telhisin metni için bk. *TSMK*, Revan ktb., 1303, vr. 74b'den naklen Orhonlu, *Telhisler*, s. 84-5, nr. 96. XVIII. yüzyılda kazaskerlerin tayininde nüfuz ve salâhiyetleri iyece artan şeyhülislâmın söz sahibi olduğu anlaşılmaktadır. 19 Şa'ban 1171 (28 Nisan 1757) de vefat eden Rumeli Kazaskeri Abdurrahman Efendi yerine sâbık Anadolu Kazaskeri Veliyyüddin Efendi Şeyhülislâm tavsiyesi "bâ-işâret-i cenâb-ı Şeyhülislâmi" ile tayin emri çıkmıştır. Vahdeti Ebûbekir Efendi, *Vukû'ât-ı Divâniyye*, Üniv. Ktb., TY. 1529, vr. 43a-b.

¹⁰⁰ İlmiye sınıfı mensuplarının tayinlerinin ruûs defterlerine kaydedildiği bilinmektedir. N. Göyünç, "XVI. yüzyılda Ruûs ve Önemi", *Tarih Dergisi*, XVII/22, s. 18.

¹⁰¹ BA. MAD., nr. 18155, s. 135.

Muhtelif ruûs defterlerinde kazaskerlerin tayinlerine ait kısa kayıtlar bulunmaktadır: "Kazaskerlik-i Rumeli, sabıka kazaskerlikden mütekâ'id olan Mevlânâ Abdurrahman Efendi'ye verilmek buyuruldu".¹⁰² "Kazaskerlik-i Anadolu, Edirne kadısı Mevlânâ Ma'lûl-zâde Efendi'ye verilmek buyuruldu"¹⁰³ kayıtlarını örnek olarak vermek mümkündür. Kazasker tayinlerinin sık sık zikredildiği biyografik eserlerde ve tarih kitaplarında ise, tayinler hakkında açıklayıcı bilgiler pek verilmemektedir¹⁰⁴.

B. Kazaskerlerin azli

a) Genel olarak kazaskerlerin azli: Devlet erkanının tayinlerinde olduğu gibi azilleri hususunda da padişahın geniş yetkiye sahip oldukları daha önce belirtilmişti¹⁰⁵. Padişahların XVI. yüzyılın sonlarından itibaren giderek yoğunlaşan bir şekilde, üst seviyedeki diğer görevliler gibi kazaskerleri de azlettiklerini görmekteyiz. Aslında kazasker ve mevâlinin görev süresi bir hayli kısalmıştı. Ancak çoğu kere bu süre bile beklenilmeden azlediliyordu¹⁰⁶. Kazasker ve kadıların sık sık "ednâ bahaneler ile" görevden alınmaları o dönemin tarihçi ve gözlemcileri tarafından şiddetle tenkit edilmiştir. Mustafa Selânikî III. Murad'ın ölümü üzerine, saltanatın genel bir değerlendirmesini yaparken birçok hususu tenkit etmekte, bu arada bilhassa kadıların ve kazaskerlerin keyfî bir şekilde azledilmelerinden acı acı yakınmaktadır¹⁰⁷.

Koçi Bey ise IV. Murad'a takdim ettiği meşhur risâlesinde eskiden ulemânın en âlim ve faziletlesinin şeyhülislâm, ondan aşağısının Rumeli kazaskeri ve bu tertib üzere derece derece aşağı mansıblara inildiğini belirtmektedir. Bu usûle uygun olarak tayin edilen şeyhülislâmın "müddetü'l-ömr" azl olunmadıklarını, kazaskerlerin de 10-15 yıl görevde kaldıktan sonra ma-

¹⁰² BA. KK, *Ruûs*, nr. 225, s. 86. (28.M.981/31.Mays.1573).

¹⁰³ BA. KK, *Ruûs*, nr. 225, s. 86. (28.M.981/31.Mays.1573). Ruûs defterlerinde bu şekilde kısa tayin kayıtlarına daha sonraki defterlerde de rastlanmaktadır. bk. BA.KK. *Ruûs*, nr.217, s. 120 (2.R.1071/5.Aralık 1560).

¹⁰⁴ Bk. *Tarih-i Silsile-i Ulemâ*, Süleymaniye ktb, Esad Efendi yzm. nr. 2142, vr. 44b-45a.

¹⁰⁵ İslâm hukukunda veliyyü'l-emr (devlet başkanı)'in kadıyı azletme yetkisine her zaman sahip olduğunu kaynaklar belirtmektedir. F. Atar, *aynı eser*, 103-4.

¹⁰⁶ Daha XVI. asrın ilk yarısında normal süre beklenilmeden görevlerde değişikliğin yapıldığı görülmektedir. Mevlânâ Abdülvasî Efendi 927 de İstanbul kadılığına, iki gün sonra Anadolu kazaskerliğine; yine aynı sene içinde Rumeli kazaskerliğine tayin edilmiştir. *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, s. 234; Mecdî, s. 394. Burada normal süre beklenilmeden terfi ettirilmektedir. Bu durum azilden farklıdır.

¹⁰⁷ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Haz: Mehmet İpşirli, s. 427-430.

zul olduklarında 150'şer akçe tekaüd tayin olunduğunu söyledikten sonra kendi zamanında buna riâyet edilmeyişinden şikâyet ekmektedir¹⁰⁸.

b) Azil sebepleri: Kaynaklar çoğu kere azil sebeplerini belirtmeyerek sadece değişikliği zikretmekle yetiniyorlar. Azil sebepleri belirtilenler arasında ise bazı benzerlikler bulmak ve buna göre bir sınıflandırma yapmak mümkündür.

1. Hastalık sebebiyle mazul olanlar veya azlini isteyenler: Rumeli kazaskeri Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi, Yavuz Sultan Selim'le birlikte Çaldıran seferine katılmış, dönerken Çoban köprüsü mahallinde Yavuz "aklında ihtilâl fehmi eyleyüp" Müeyyed-zâde'yi Şa'ban 920 (1514) de kazaskerlikten azletmiştir¹⁰⁹. Anadolu kazaskeri Ma'lûl Emir Efendi nikris hastalığından "umûr-ı Dîvânîyeye kıyâm edemeyüp" zarurî olarak Şa'ban 954 (1547) de ayrılmayı istemiştir¹¹⁰. Rumeli kazaskeri İvaz Efendi Dîvân-ı Hümâyûn'da sadrında otururken âniden rahatsızlanmış ve hekimlerin "ilaç-pezir olmaz, za'f-ı pîri galibdir" demeleri üzerine kazaskerliği Zilka'de 994 (1586) de İstanbul kadısı Abdülbâki Efendi'ye verilmiştir¹¹¹. İvaz Efendi'nin bu sırada yaşı 90'nın üzerinde bulunuyordu¹¹². Rumeli kazaskeri Ebussuûd-zâde Mustafa Efendi'nin rahatsızlanarak "maraz-ı sû-i mi'de ile uzun süre Dîvâna gelememesi sebebiyle kadı ve müderris mülâzimleri, işlerini yürütmekte sıkıntı çekmeye başlamışlar ve 17 Zilka'de 1007 (11.Mayıs.1599)da Mustafa Efendi mazul olmuştur¹¹³. 2. Veziriâzamlı ilişkilerinin bozulması: Her ikisinde Dîvân-ı Hümâyûn üyesi bulunan fakat temsil sahaları değişik olan sadrazamla kazasker arasında zaman zaman anlaşmazlıklar olmuş bu durum genellikle kazaskerin azliyle neticelenmiştir. Şüphesiz bu azilde yetki sahibi kimse padişâhtır¹¹⁴. Rum Mehmed Paşa, Küplü (Küpeli) oğlunu 872 (1467-1468) de kazaskerlikten azl ettirmiş yerine Mevlânâ Vildan kazasker olmuştur. Rüstem Paşa bu olay için sebep zikretmektedir¹¹⁵.

¹⁰⁸ *Koçi Bey, Risale*, Aksüt neşri, s. 34.

¹⁰⁹ *Mecdi*, s. 310.

¹¹⁰ *Atâ'î*, s. 130.

¹¹¹ *Selânikî, Tarih*, s. 173-4.

¹¹² Bu durum kazaskerlikte yaş tahdidinin bulunmadığını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

¹¹³ *Selânikî, Tarih*, s. 812-3; *Tarih-i Sılsile-i Ulemâ*, vr. 101b.

¹¹⁴ Daha önce belirtildiği gibi Yıldırım Bayezid zamanında kadıların rüşvetle suçlanması ve hapsi olayının, kazasker ve Bursa kadısının azlini sağlamak için Veziriâzam Ali Paşa tarafından tertib edildiği ileri sürülmektedir. H. Hüsameddin, "Molla Fenâri", *TTEM*, 17/16, s. 373.

¹¹⁵ Rüstem Paşa, *Tevârih-i Âli Osmân*, Üniversite ktb., TY., 2438, vr. 137a.

Rüstem Paşa'nın sadâreti döneminde zaman zaman kazaskerlerle ihtilâfa düştüğü ve sahip olduğu nüfuz sayesinde azillerini sağladığı görülmektedir. Bunlar arasında Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi'nin 958 (1551)'de azli bil-hassa önemlidir. Sinan Efendi sadece azil edilmekle kalmamış, hakkında tahkikat açılmış, fakat sonunda berât etmiştir. Kazaskerlerin idarî görevleri bölümünde etraflıca incelenecek olan bu olayın Rüstem Paşa'nın garazının neticesi olduğu bilinmektedir¹¹⁶. Bu olayda Rumeli kazaskeri Bostan Efendi de yine Rüstem Paşa'nın tavrı yüzünden mâzûl olmuştur. Rüstem Paşa 960 (1553)'de alınıp, yerine Ahmed Paşa veziriâzamlığa tayin edildiğinde Bostan Çelebi'ye yeniden görev vermiş, ayrıca suçsuz olduğu sabit olduğundan iki yıllık parasını teslim etmiştir¹¹⁷.

3. İlmî yetersizlik sebebiyle azil: Fâtih Sultan Mehmed, Rumeli tarafından seferden dönerken sohbet ettiği Kazasker Manisa-zâde Muhyiddin Efendi'den Arabça bir beytin manasını sormuş, kazaskerin üzerinde düşünme isteğini bilgisinin yetersizliğine ve daha çalışması gerektiğine hamle ederek Muhyiddin Efendi'yi azledip, Sahn müderrisliklerinden birini vermiştir¹¹⁸.

4. Görevde ihmâl yüzünden azil: Rumeli kazaskeri Zekeriyya Efendi¹¹⁹ bu sebeple azil olmuştur. Mîrî malı tahsilinde kusuru görülen kadılar habse verilmiş, İstanbul'daki kadılar (mülâzemet için İstanbul'da olan kadılar olsa gerek) suhte ve danışmendleri "Ulemaya bu ihanet nedir, cümlemize sirâyet eder" diyerek tahrik etmişlerdir. Bazı kadılar ihanet suçu ile Yedi Kule'ye hapsedilmiş ve Rumeli kazaskeri Zekeriyya Efendi Şevval 998 (1590)de azledilmiştir¹²⁰. Aynı şekilde Rebîulevvel 1039 (1629)'da Rumeli kazaskeri Mevlanâ Hasan Efendi "mülâzımın-i kuzâtan" birkaçının şikâyeti sebebiyle beş buçuk ay içerisinde azil olunmuştur¹²¹.

5. Siyasî ayaklanma ve mücadele sebebiyle azil: Böyle bir sebeple idamla sonuçlanan bir olay Anadolu Kazaskeri Tâci-zâde Ca'fer Çelebi olayıdır. Yavuz askerlerin giriştiği yağma ve ayaklanma hareketinde Ca'fer Çelebi'nin de parmağı olduğu kanaatına varmış, kazaskeri huzuruna çağırarak askeri

¹¹⁶ Atâ'i, s. 249.

¹¹⁷ H. G. Yurtaydın, *Matrakçı Nasuh*, Ankara 1963, s. 65-6; Atâ'i, s. 130-1.

¹¹⁸ Mecdî, s. 230.

¹¹⁹ Atâ'i, 322-4; Rif'at Efendi, *Devhatü'l-meşâyih*, s. 35-6.

¹²⁰ Selânikî, *Tarih*, s. 224-6.

¹²¹ N. Aykut, *Hasan Bey-zâde Tarihi*, II, (Basılmamış doktora tezi), İstanbul 1980, s. 374.

tahrik edenin cezası nedir diye sormuş, Ca'fer Çelebi'nin "Eğer isbat edilirse idamdır" demesi üzerine 921 (1515) de idam ettirmiştir¹²².

Şehzâde Mehmed (III Mehmed) in 991 (1583) deki sünnet düğününde yeniçeri ve sipâhiler arasında çıkan kavgada ileri gelen bazı devlet erkanı ile birlikte Rumeli Kazaskeri İvaz Efendi¹²³ ve Anadolu Kazaskeri Abdülğanî Efendi¹²⁴ mazul olmuşlardır¹²⁵.

6. Diğer sebepler: Bunların dışında, Kanunî Sultan Süleyman Korfo¹²⁶ seferinden dönerken yolda Rumeli Kazaskeri Muhyiddin Efendi ve Anadolu Kazaskeri Kadri Efendiler'le sohbet esnasında, Kazaskerler, Maktul İbrahim Paşa'nın katli sebebini sormuşlar, bunu kendisine bir sır olarak saklıyan Kanunî sinirlenmiş, o gün her iki kazaskeri de azletmiştir¹²⁷.

Saltanat değişikliklerinde bazan üst seviyedeki devlet ricalinin, bu arada kazaskerlerin de değiştiği görülmektedir¹²⁸. Nitekim, II. Selim ve III. Mehmed'in cüluslarında kazaskerler azledilmiştir. II. Selim, Sigetvar seferinden dönen orduyu babasının ölümü üzerine yolda karşılaşmış, Semendire sahrasına konulduğunda yeni pâdişah veziriâzama "Tezkire-i Hümâyûn" göndererek Rumeli kazaskeri Hamid Efendi ve Anadolu Kazaskeri Perviz Efendi'yi azletmiştir. Bu azle Padişahın Hocası Ataullah Efendi'nin telkininin, bir de kazaskerlerin "şarabı babanız merhum kaldırmışlar idi, bolayki sizin zaman-ı şerifinizde dahi memnû' olaydı" şeklindeki ikazlarının sebep olduğu bilinmektedir¹²⁹.

III. Mehmed'in 1003 (1595)'te cülusunda Rumeli Kazaskeri Sun'ullah Efendi ve Anadolu Kazaskeri Ali Çelebi Efendi azledilmiştir. Selaniki, bu azillere III. Mehmed'in şehzâdeleğinde gönderdiği şefâ'atnâmelerin kazas-

¹²² Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi'nin hayatı ve idam olayı için bk. İ. Erünsal, "Tâcîzâde Ca'fer Çelebi as a poet and statesman", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, IV, İstanbul 1978, s. 135-6.

¹²³ Atâ'î, s. 291-2; *Sicill-i Osmânî*, III, 606-7.

¹²⁴ Atâ'î, s. 294-5; *Sicill-i Osmânî*, III, 341.

¹²⁵ N. Aykut, *aynı tez*, II, 114.

¹²⁶ Kanunî'nin 943-944 (1536) daki "sefer-i Korfu" denilen İtalya ve Adriyatik seferi.

¹²⁷ Atâ'î, s. 186 (derkenar).

¹²⁸ Osmanlı saltanat teamülünde saltanat değişikliği görevde azli gerektirmektedir. Bu konunun İslam amme hukukundaki durumu için bk. Bilmen, *Kamus*, VIII, 249.

¹²⁹ Selaniki, *Tarih*, s. 51-2.

ker nezdinde geçmemesinin sebep olduğunu yazmaktadır¹³⁰. Bunların dışında şüphesiz daha pek çok sebeple kazaskerler azledilmiştir. Kaynaklar çoğu kere bunları kısa bir haber olarak verip geçmektedir¹³¹.

III. Kazaskerlerin Maaş ve Gelirleri

A. Memuriyetteki Maaşları

a) **Tımar ve Has tasarruf etmeleri:** Osmanlı Devleti'nde askerî sınıf olarak bilinen zümrenin maaşları, devirlere ve mevkilere göre özellikler ve değişiklikler göstermektedir. Bu itibarla, konuyu kesin bir kaideye bağlamak veya ortaya koymak oldukça zordur. Osmanlı merkez teşkilâtının en üst seviyedeki yetkililerinden olan kazaskerlerin bilhassa erken devirdeki maaş ve gelirleri hakkında bilgilerimiz bir hayli eksik ve sınırlı bulunmaktadır. Bu devirde gerek kadı ve kazaskerlere, gerekse diğer devlet ricaline bazı yerlerin gelirlerinin tımar ve has şeklinde verilmesinin yaygın bir uygulama olduğu belgelerden anlaşılmaktadır¹³². Yıldırım Bayezid'in Şeyh Ramazan'ı kazasker olarak tayini Behcetü't-tevârih'de "ona köyler, şehirler, kaleler verip kazasker kıldı" şeklinde ifade edilmiştir¹³³. İstanbul'un fethinden hemen önceye ait 855(1451)tarihli mufassal Aydın defterinde "karye-i Ödemiş tımar-ı kazasker" kaydı¹³⁴ ve yine aynı defterde daha önceki devri yansıtan "karye-i Yenice, merhûm Hüdavendigar Aydın Eline gelicek kazaskere vermiş" kaydı çok erken dönemlerde kazaskerlere maaş karşılığında tımar tevcih edildiğini göstermektedir¹³⁵. 888-891 (183-1486) tarihleri arasında önce Anadolu sonra

¹³⁰ "... ve kazasker ref'ine vech beyan edenler, pâdişah hazretleri şehzadeliği halinde müstahiklar hakkında gönderdikleri şefâ'atname-i şerifleri geçmeyüp belki bâ'is-i hurâmân olduğudur dediler". Selânikî, *Tarih*, s. 441-2.

¹³¹ Selânikî, Receb 1006 (1598)'da Rumeli Kazaskeri Kuş Yahya Efendi'nin azlini verirken, belli bir sebep zikretmemekte, sadece "azlini icab eder niçe kusur sudur edip, bir gice nâgehânî uçurdular" demekle yetinmektedir, Selânikî, *Tarih*, s. 724-5.

¹³² Bu devirde dinî-kazâî görevde bulunan kadılarına, nâiblere, imamlara, hocalara, hatiblere, fakihlere, piskoposlara, metropolitlere ve katiblere tımar tahsis edildiği görülmektedir. Halil İnalçık, "1431 tarihli tımar defterine göre Fatih devrinden önce tımar sistemi", *IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, (Ankara 10-14 Kasım 1948) Ankara 1952, s. 136. Vezirâzam, diğer vezirler ve mîrimîran (beylerbeyi) gibi üst seviyedeki yetkililere verilen has ve tımarlar için bk. A. Taneri, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i A'zamlık*, Ankara 1974, s. 79-80. Ayrıca Hikmet Akın, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1968, s. 127-136 arasında örnekler bulunmaktadır.

¹³³ Şükrullah, *Behcetü't-tevârih*, (N. Atsız tercümesi), İstanbul 1949, s. 56.

¹³⁴ BA. *Tapu Defteri*, nr. 1, s. 37 den naklen H. Akın, *age.*, s. 128.

¹³⁵ BA. *Tapu Defteri*, nr. 1, s. 33 den naklen H. Akın, *age.*, s. 128.

Rumeli kazaskerliği yapmış olan Çandarlı İbrahim Çelebi'ninde, Edirne havalisinde 10827 akçe hâsıllı timar tasarruf ettiği görülmektedir¹³⁶.

XVI. asırda kazaskerlere has tahsisinin devam ettiği bilinmektedir¹³⁷. Kanunî Sultan Süleyman devri başlarına ait Anadolu Eyaleti tahrir defterinde¹³⁸ Anadolu kazaskerinin hasları dört köy bir ihtisab ve yirmi bir değirmen olup bunların hasıl 122519 akçe olarak verilmektedir¹³⁹. Uzunçarşılı, XVI. asır ortalarına kadar kazaskerlerin arpalıklarına has denildiğini belirtmekte ancak bu konuda kaynak zikretmemekte, sadece Tapu Defteri nr. 166 daki "hashâ-yı Kadri Çelebi, Kadıasker-i Anadolu" kaydını misal vermektedir¹⁴⁰. Bunu teyid eder mahiyette, Kanunî devri başlarında Nefs-i Tatar Pazarı'nın Anadolu kazaskerinin tasarrufunda olduğu ve 18250 akçe hasılı bulunduğu görülmektedir¹⁴¹.

Erken tarihli bazı Avrupa kaynaklarında da kazaskerlerin timar ve has tasarruf ettiklerini teyid eder şekilde bilgiler mevcuttur. 1534 yılında Ramberti tarafından yazıldığı tahmin olunan risalede ileri gelen devlet erkânı arasında kazaskerler hakkında bilgi verilirken, her bir kazaskerin takriben 6000 duka timar gelirleri (feudal income) olduğu belirtilmektedir¹⁴². Yunus Bey yine aynı tarihlere ait olan risalesinde kazaskerlerin 6-7 bin duka yıllık timar gelirleri olduğunu söylemektedir¹⁴³.

b) Kazaskerlerin Mevâcibleri: Kazaskerlerin ilk devirlerde timar ve has tasarruflarına dair kaynaklarda bilgi bulunduğu halde bu dönemde ayrıca maaş aldıklarını gösteren bilgiler şu anda bulunmamaktadır. Bu konuda ilk

¹³⁶ BA. *Tapu Defteri*, nr. 20 den naklen T. Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul 1952, s. 418.

¹³⁷ BA. *MAD*. nr. 519, 937 (1530-31) tarihli mukata'a defteri Filibe ve Mülhakatının âşâr ve sair rûsumu mahsulatını ihtiva etmekte, bazı köylerin Rumeli ve Anadolu kazaskeri hasları olduğu görülmektedir.

¹³⁸ BA. *Tapu Defteri*, nr. 438, s. 5, Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 158 de defterin eski numarası olan 881'i vermiştir.

¹³⁹ BA. *Tapu Defteri*, nr. 1051 de "An hashâ-yı kadıasker-i vilâyet-i Rumeli" ve "Hashâ-i kadıasker-i Anadolu" kayıtları geçmektedir. Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 158 de yine defterin eski numarası olan 332 verilmiştir.

¹⁴⁰ BA. *Tapu Defteri*, nr. 166, s. 490 ve oradan naklen Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 119.

¹⁴¹ T. Gökbilgin, "Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları", *TTK Belleten*, XX/78 (1956), s. 253.

¹⁴² Ramberti Risalesi'nin aslı İtalyanca'dır. İngilizce tercümesi, A. H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge 1913, s. 239-261 sayfaları arasındadır, bk. Kazasker maddesi, s. 247.

¹⁴³ A. H. Lybyer, *aynı eser*, s. 265.

kesin bilgiye Fatih Kanunnâmesi'nde rastlanmaktadır. Burada "Kadiaskerlerime hazineden günde beşyüz akçe ve Yeniçeri ağasına günde dört yüz elli akçe... verile" denilmektedir¹⁴⁴. *Şaka'ik-i Nu'mâniye* ve *Ter-cümesinde*¹⁴⁵ kazaskerlerin biyografileri verilirken mazuliyet maaşları genellikle zikredildiği halde¹⁴⁶, görevdeki maaşları hakkında hemen hiç bilgi verilmemektedir. Kazaskerler hazineden aldıkları maaşa ilaveten aynı zamanda timar da tasarruf ediyorlar mı yoksa maaş ve timardan birini tercih mi ediyorlardı? Bu hususta şimdilik kesin bir hüküm vermek mümkün görünmemektedir.

Fatih Kanunnâmesinde maaş konusundaki bilgiden sonra XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı bütçelerinde kazaskerlere hazineden tahsis edilen maaşlar hakkında derli toplu bilgiler bulunmamaktadır. 933-934 (1527-1528) yılına ait Osmanlı bütçesinde kazaskerlerin mevâcibleri hakkında bilgi bulunmamakta¹⁴⁷ fakat 954-955 (1547-1548) mali yılına ait bütçede¹⁴⁸ Anadolu ve Rumeli kazaskerlerine hazineden mevâcib ödendiği görülmektedir¹⁴⁹.

Hicrî 974-975 (1567-1568) mali yılına ait bütçede ise¹⁵⁰ Rumeli kazaskerlerine ayda 17165, senede 205980 akçe; Anadolu kazaskerlerine ayda 16918, senede 203016 akçe ödendiği, toplam miktarında 408966 tuttuğu görülmektedir. Bu miktarlar gün itibariyle hesaplandığında Rumeli kazaskerlerine 572 akçe, Anadolu kazaskerine 563 akçe yevmiye verildiği görülür. Bundan

¹⁴⁴ *Fatih Kanunnâmesi*, s. 48.

¹⁴⁵ Mehmed Mecdi, *Hadâ'iku'ş-Şaka'ik*, İstanbul 1269.

¹⁴⁶ Mazuliyet maaşları hakkında aşağıda bilgi verilecektir.

¹⁴⁷ Barkan, "H.933-934 (M. 1527-1528) Mali yılına ait bir bütçe örneği" *İktisat Fakültesi Mecmuası (İFM)*, XV/1-2, İstanbul 1955, s. 314. Bu bütçede cemâ'at-ı mevâlî arasında kazaskerler zikredilmektedir.

¹⁴⁸ Barkan, "954-955 (1547-1548) Mali yılına ait bir Osmanlı bütçesi", *İFM*, XIX/1-4, İstanbul 1961, s. 263. Kazaskerlerin mevâcibleri bütçenin "In'âmat ma'a sâliyâne tasadduk ve nökeriye ve teşrif" kısmında verilmektedir.

¹⁴⁹ Bu bütçede beş kazaskere maaş ödendiği gözükmemektedir. Bu durum ilk bakışta şaşırtıcı gibi görünmekte ise de, bütçenin kapsadığı bir yıllık dönem incelendiğinde Şeyh Muhyiddin ve Muslihiddin Efendiler'in Rumeli Kazaskerliği; Seyyid Muhyiddin, Muslihiddin Sinan Efendilerin Anadolu Kazaskerliği yaptıkları görülür.

¹⁵⁰ Barkan, "H. 974-975 (M. 1567-68) Mali yılına ait bir Osmanlı Bütçesi" *İFM*, XIX/1-4, İstanbul 1961, s. 309. Kazaskerlere "sâlyânehâ" faslından para ödenmektedir. Açıklayıcı bir notta "kazasker mevâcibi dahi bilebilir, anı dahi sâlyâne deyü kayd ederler" denilmektedir.

takriben bir asır sonlara ait 1079-1080 (1669-1670) mali yılına ait bütçede¹⁵¹ ve 1070-1071 (1660-1661) tarihli mukayeseli bütçede Rumeli kazaskerinin yevmiesi yine 572 akçe; Anadolu kazaskerinin yevmiesi 563 akçedir¹⁵². Ayn Ali, ulemâ-yı izamin, Devlet-i Osmaniye'de Beytül-mâl-i Müslimîn'den hissedar ve "hazîne-i âmireden vazîfehâr" olduklarını söylemekte ve Şeyhülislâma 750; Rumeli kazaskerine 572, Anadolu kazaskerine 563 akçe yevmiye öndüğünü yazmaktadır¹⁵³.

Burada önemli bir problem görülmektedir: Yüzyılı aşan bir süre içerisinde, özellikle III. Murad¹⁵⁴ ve III. Mehmed devirlerinden itibaren gittikçe artan enflasyon karşısında eşya ve hizmet fiyatlarında görülen büyük artışa rağmen¹⁵⁵ kazasker mevâciblerinin sabit kalışı şaşırtıcı ve izahı zor bir durumdur. Şu kadarı söylenebilirki biraz sonra görüleceği gibi kazaskerlerin çeşitli kaynaklardan büyük miktarlara baliğ olan gelirleri bulunmakta, hazineden aldıkları mevâcib onların yanında sembolik bir miktar olarak kalmaktadır. Değişik kaynaklardan sağladıkları bu gelirler devamlı artmaktadır. Nitekim, emekli olunca diğer gelirleri kesildiğinden mazuliyet maaşları hiç bir zaman sabit kalmamış, zamanın akışı içinde devamlı artış göstermiştir. Defterde aylara göre kısım kısım verilen miktarlara ait aylık ödeme tezkirelerine Ali Emîri Tasnifi'nde raslanmaktadır¹⁵⁶. Küçük Rûznâmçe'den yapılan ödemelerde mevâcibin miktarında pek değişiklik olmadığı görülmektedir¹⁵⁷.

c) Askerî kismetten sağladıkları gelirler: Kazaskerlerin hazineden düzenli olarak aldıkları mevâcibleri dışında başka gelirleri de bulunmakta idi.

¹⁵¹ Barkan, "1079-1080 (1669-1670) Mali yılına ait bir Osmanlı bütçesi ve ekleri", *İFM*, XVII/1-4, İstanbul 1960, s. 229. Bu bütçede kazaskerlere "tâbi-i Kalem-i Rûznâmçe-i Küçük" faslından mevâcib ödenmektedir.

¹⁵² Barkan, "1070-1071 (1660-1661) tarihli Osmanlı Bütçesi ve bir Mukayesi" *İFM*, XVII/1-4, İstanbul 1960, s. 316. Bu bütçede kazaskerlere "Kalem-i Rûznâmçe-i Küçük" faslından mevâcib ödenmektedir.

¹⁵³ Ayn Ali, *Risâle-i Vazife-hôrân ve Merâtib-i Bendegân-ı Âli Osmân*, İstanbul 1280, s. 99.

¹⁵⁴ Bekir Kütükoğlu, "Murad III", *İA*, VIII, 624.

¹⁵⁵ Bu dönemde zaman zaman yapılan ayarlamalar ile eşya fiyatları düşürülmüş ise de genel olarak paranın değeri sabit tutulamamıştır. M. Kütükoğlu, "1009 (1600) tarihli Narh Defterine göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları" *TED*, İstanbul 1978, sayı 9, s. 6-8.

¹⁵⁶ Örnek için bk. BA. Ali Emîri Tasnifi, I. Ahmed devri, nr. 558; İbrahim devri, nr. 412; IV. Murad, nr. 685.

¹⁵⁷ BA. KK. *Küçük Rûznâmçe* 3398 numaralı, 1013 (1604-1605) tarihli defterin başında "Defter-i mevâcib-i cemâ'at-ı müşahare-hôrân-ı Hızâne-i Amire, der-vâcib-i sene 1013" denilmekte ve ilk olarak bu tarihte Rumeli Kazaskeri olan Feyzullah Efendi ve Anadolu Kazaskeri olan Yahya Efendilerin mevâcibleri zikredilmektedir.

Bunların en önemlisi hatta bütün gelirlerin başta geleni, askeri kısımetden aldıkları resimlerdir. Memleket çapında geniş teşkilatdan sağladıkları bu gelirler ile kazaskerler şeyhülislâmlardan çok daha fazla maddi imkanlara sahip bulunuyorlardı¹⁵⁸. Bilindiği gibi askerî sınıftan vefat edenlerin muhallefatı (terekesi) kadı kassâmları tarafından taksim edilmeyip, askerî kassâmlar, yani kazasker kassâmları tarafından taksim edilmekte ve terekenin kıymeti oranında ücret alınmakta idi.

Mustafa Âli, XVI.yüzyılın ikinci yarısında Rumeli kazaskerinin kısımet-i askeriyeden elde ettiği gelirler hakkında "beş yüz akçe ulufesi cem'an Rumeli'nde olan rusûm-ı kısımet-i askerî avâ'idinden rûz-ı merre tahminen sekiz bin akçe hasıl olmak kâbidir"; Anadolu kazaskeri için ise "Rumeli kazaskerinden aşağıdadır, lâkin mahsûl-i resm-i kısımette iki Rumeli denlü avâ'idi vardır. Tahminen yevmi onbeş bin akçe avâ'idi mukarrerdir" demektedir¹⁵⁹.

Fatih Kanunnâmesinde kadıların kısımetden (tereke taksiminde) binde yirmi alacakları belirtilmektedir¹⁶⁰. Örnekler XVI. yüzyıl başlarında kazasker kassâmlarının da aynı nisbetde aldıklarını göstermektedir¹⁶¹. Asrın ikinci yarısı ve sonraki devirde nisbetin, takriben yine aynı kaldığı, ancak eşya fiatlarındaki artış sebebiyle, hasılatın devamlı arttığı görülmektedir¹⁶².

Bütün İmparatorluktaki asker sınıf mensublarının terekelerinin taksimi için çeşitli bölgelerde doğrudan doğruya kazaskere bağlı kassâmlar bulunuyordu. Vilayetlerdeki asker kassâmların kazasker adına tuttukları defterler o

¹⁵⁸ Şeyhülislâmın, kazaskere kıyasla gelirinin azlığını gösteren bir olayı Hasanbey-zâde kaydetmektedir. 997 (1589)'de meşhur kıyamdan sonra Şeyhî Efendi yerine şeyhülislâmlığa tayin olunan Rumeli Kazaskeri Bostan-zâde 250 akçe müftülük mevâcibini az görerek "Hasbî fetvâ veririm" deyip uzun süre maaş kabul etmemiştir. Veziriâzam Sinan Paşa'nın maaşına elli bin akçelik arpalık ilave etmesinden sonra kabul etmiştir. İkinci müftülüğünde arpalık maaşı tebdil olunarak müftülere rûznâmeden 700 akçe ödenir olmuştur *Hasan Bey-zâde Tarihi*, s. 135.

¹⁵⁹ Âli, *Kühû'l-ahbar*, vr. 91a.

¹⁶⁰ "Kuzât ...kısımet-i emvâlden binde yirmi akçe ...alalar", *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 48.

¹⁶¹ 919 (1513) tarihli Haticce binti Murad'ın muhallefatı yekûnu 16788 akçeyi bulmaktadır. 287 akçe tutan techizden sonra, kalan 16501 akçenin 330 akçesi kısımet-i askeriyedir ki bu da muhallefatın binde yirmisi cevarındadır. Bursa Şer'îye Sicilleri Kassâm defteri, nr. 22-22A dan naklen Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 124.

¹⁶² XVI. yüzyıl ortalarından XVII. yüzyıl ortalarına kadar, askerî sınıfın değişik zümrelerine mahsus pek çok muhallefat örnekleri Ö.L. Barkan tarafından yayınlanmıştır. Barkan, "Edirne Askerî Kassâmına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III/5-6, Ankara 1968, s. 479.

bölgenin şer'îye sicilleri arasında muhafaza edilirdi¹⁶³. Kazaskerin çeşitli engeller sebebiyle kassâm-ı askerî bulunduramadığı bölgede bu görevi askerî kassâm adına kadı yapar, alınan kısmet resmini ayrıca muhafaza eder, kazaskerin adamı bu paraları toplamak için gelince ona teslim ederdi¹⁶⁴. Burada önemle belirtilmesi gereken bir husus, kassâmların buldukları bölgede kazaskeri temsil ettikleri, onun adına çeşitli davalara baktıklarıdır. Kassâmlara ait defterlerin muhtevası, onların sadece tereke taksimine bakmakla kalmayıp, askerî sınıfa mensub kimselerin çeşitli işlerini gördüklerini de göstermektedir¹⁶⁵.

Kadı ve kazaskerlerin çok önemli gelir kaynağı olan terekenin taksimi hususu daima ihtilâf konusu olmuş, bilhassa kazasker kassâmının bulunmadığı yerlerde kazasker aleyhine kadının askeri sınıf mensublarının terekesi taksimine girişmesi sık sık fermanların isdar edilmesine sebebiyet vermiştir. Bazıları genel mâhiyet arzeden bu fermanlarda "askerî" kavramı üzerinde önemle durulmuş, kimlerin bu sınıfa dahil olduğu, kimlerin dahil olmadığı, hangi işlemlerin kazaskerlere, hangi işlemlerin kadıya ait olacağı açık açık belirtilmektedir. XVI.yüzyıl sonuna ait ve daha sonra çeşitli tarihlerde tekrarlanmış olan bu neviden bir fermanı burada incelemek faydalı olacaktır¹⁶⁶.

Başında III. Mehmed'in tuğrası ihtiva eden Rebiulâhîr 1006 (Kasım 1597) tarihli, vilâyet-i Anadolu'daki beylerbeğiler ve sancakbeğilere gönderilen fermanla şu hususlara temas edilmektedir: Anadolu kazaskeri olan Mevlana Abdulhalim, mezkur vilayette kendisine ait olan resm-i kısmet, nikâh, ıtk-nâme, vakfiye, vâkı olan hüccetler ve siciller kendi kassâmı (kassâm-ı askerî) ve yahut vekilleri orada mevcut olduğu halde kadı tarafından müdahale olunduğunu arzemiş, bunun üzerine gönderilen hükümde berât-ı hümâyûn ile hitâbet, imâmet, kitâbet, tevliyet, cibâyet, nezâret, meşihat, cüz, tesbî, vakıf mezre'a, tekke ve sair bunun emsali cihet tasarruf edenlerin vazifelerinin askerî olduğu, öldüklerinde kazasker kassâmları tarafından kısmet olunup,

¹⁶³ Edirne sicilleri, nr. 6, tarih 967-968 (1559-1561), TSMA. Bu defterin kapağında "suretû's-sicil, el-vâkı' fî zemanı Nurullah b. Ali, el-Kassâmû'l-askerî bi-Edirne el-mahrûsa an kubeli Hâmid Çelebi Efendi, el-kazî bi'l-askerî'l-mansûr fî vilâyeti Rumeli, el-mâ'mûre" kaydı bulunmaktadır. Galata sicilleri, 3 numaralı, 969 tarihli defterin başında da benzer bir kayıt vardır.

¹⁶⁴ Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 122.

¹⁶⁵ Edirne askerî kassâmı tarafından tutulan 967-968 (1559-1561) tarihli defterde Beytûlmâle, sülûs-i vasiyete, ev satışlarına, köle âzâdına ait siciller bulunmaktadır. *Edirne Sicilleri*, nr. 6, vr. 37, TSMA.

¹⁶⁶ BA. Ali Emîrî tasnifi, III. Mehmed devri, nr. 14.

kanun-ı kadim üzere rüsûmî alınacağı kadılar tarafından müdahale olunması emredilmiş; ayrıca, yaya, müselleme, yörük, tatar, canbaz ve voynukun askerî olduğu, eskiden resm-i kısmetleri, yüz akçeden aşağı ise vilayet kadılarına ait olduğu belirtildiği, halen bu zikir olunanların da kazaskere tayin ve tahsis olunduğu bildirilmiştir.

Evlad-ı askerinin de askeri olduğu, askerinin zevcesi, ölümünden sonra reâyâdan birisi ile nikahlanmadığı müddetçe askerî kaldığı bildirilmekte; berât-ı şerife ile hasbı imâmet, hitâbet, cibâyet, kitâbet, meşihat, haymana, çeltükçü, tuzcu, celeb, bakırcı, kadı naibleri, şehir kethüdaları ve tekalifi örfiyeden muâf olanların askerî olduğu belirtilmiştir. Ferman ayrıca, mansıb tasarruf etmeyen mülazimin tamamen askerî olduğu ve müteferrikalar, kendileri fevt olduklarında, aslında avarız hanesinde olduğunu, sonradan ehli berat olduğu bahane edilerek, kadıların müdahale ettikleri bildirilmektedir.

Netice olarak kadıların müdahalesinin def edilmesi zikredilen kimsele rin rûsumundan kadıların aldıklarını kazasker kassâmına geri vermelerini, inat edenlerin dergâh-ı muallaya bildirilmesi emredilmektedir¹⁶⁷.

Bu şekilde genel mahiyetteki hükümlere rağmen muhalefat konusunun daima ihtülaflara yol açtığı, kazaskerlerin Dîvân-ı Hümâyûn'a şikayetleri sebep olduğu anlaşılmaktadır. Bu şikayetler üzerine münferid olaylar için o yerin kadısına, sancakbeyi ve beylerbegine hükümler gönderilip bizzat şahsın ismi zikredilerek, askeri olduğundan kassâmiyenin kazaskere ait bulunduğu, kadınının katiyen karışmaması ve aldığını geri vermesi istenmektedir¹⁶⁸.

d) Berat rüsûmundan aldıkları ücretler: Kazaskerler kadı ve müderris beratlarından ve bazı tevcihat beratlarından belli miktarlarda ücret alırlardı. Bunun miktarı ve hangi tevcihatdan alınacağı fermanlarda belirtilmişti. Ancak bu fermanlardaki nisbetleri ve uygulamayı genelleştirmek mümkün

¹⁶⁷ Bu fermanın 1015 (1606-7) tarihli benzeri, yine bir arzuhal üzerine ısdar edilmiş, 1038 (1628-9) de teyid olunmuştur, bk. Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 240-241.

¹⁶⁸ *Mühimme*, nr. VII, s. 574, hüküm 1617, Mısır Beylerbeyine 1 Muharrem 976 (26 Haziran 1568) tarihli hüküm; *aynu Mühimme*, h. 1682, 10 Muharrem 976 (5 Temmuz 968) tarihli Mihaliç ve Seferihisar kadılarına giden hüküm, bu fermanla resm-i kısmetin binde 15 olduğu, fazla alınmaması bildiriliyor; *aynu Mühimme*, hüküm 1811, 3. Safer 976 (28 Temmuz 1568) tarihli Aydın sancağı kadılarına hüküm; *Mühimme*, nr. LX, s. 209, hüküm 494, 12 Rebiülevvel 994 (3 Mart 1586) tarihli Diyarbekir Beylerbeyine ve Âmid kadısına hüküm. *Mühimme Defteri Zeyli*, nr. VII, s. 9, 1013 (1604-1605) tarihli Trablus beylerbeyine ve kadısına hüküm.

değildir. Çünkü her hükümdar tahta çıkınca eski uygulamayı gözden geçiriyor ve kendi zamanının şartlarını nazar-ı itibara alarak, konuyu yeniden düzenliyordu. Kanunî Sultan Süleyman devrine ait bir fermanla eski döneme de atıfta bulunularak şu hususlara temas edilmektedir: İstanbul'da kazaskerler tarafından yazılan kaza, tedris tevliyet, meşihat ve benzeri mansıblardan "resm-i nişan", "resm-i kadıasker" ve "resm-i kitabet" olarak fazla akçe alındığı gibi muhızrlar, muhızırbaşılar ve devatdarlardan herbirinin fazla akçe aldıklarının merkeze şikayet olunduğu, bu nevi tevcihattan nişan-ı hümâyûn ve kazasker için adalet üzere resm alınması ferman olunmuştur.

Daha önce Anadolu ve Rumeli'de kazaskerler marifetiyle bir kimseye kadılık verilip berat yazıldığında resm alınması gerektiğinde, kadının yevmiyesi defterde "kalil ve kesir" her ne yazılı ise bir aylık ciheti¹⁰⁹ hesap olunup, yarısı resm-i nişan için, yarısı ise kazaskerler için alındığı, resm-i kitâbet, resm-i muhızır ve muhızır-başı ve divitdârın, kazaskerler için alınan bu hisse dahil olduğu, kazaskerler için ayrı, katib ve muhızrlar için ayrı resm alınmadığı bildiriliyor. Fakat İstanbul, Edirne ve Bursa kadılıklarının defterde yevmiyeleri ziyade olduğu, bu hesap üzere alınınca hayli akçe alınmak lazım olduğundan, İstanbul, Edirne ve Bursa kadılıklarından üçbin akçe nişan için ve üçbin akçe kazasker için alınması, ziyade "bir akçe ve bir habbe" alınmaması ferman olunmuştur.

Yavuz Sultan Selim zamanında, kazaskerlerin aldığı rusûmun, hassa-i hümâyûn-ı padişahi için zabt olunmasının emredildiği ve kazaskerlerin aldığı mısır hissenin beşte birini kazaskerlerin alması, ancak resm-i kitabet ve muhızrın bunun içinde olması bildiriliyor. İstanbul, Bursa ve Edirne kadılıklarının defterde üçer yüz akçe hasıl kaydolunduğu bir aylık hasılının onda birini kazaskerlerinin alması, geri kalanının hassa-i hümâyûn için zabtolunması, Şam ve Halep kadılıkları, defterde beş yüzer akçe yevmiye kaydolunduğu, birer aylık hasıllarının hassa-i hümâyûn için zabtolunması, bu kadılıklardan kazaskerler "min külli'l-vucûh" hissedar olmaması, bir kadılık veyahut gayri mansıb verildiğinde müjdeye varan kimsenin müjde için "bir akçe ve bir habbe" olmaması, medrese, tevliyet, meşihat, emanet, ehl-i vezâif, cüz-

¹⁰⁹ Cihet: İmamet, hitabet, müderrislik, vâizlik, kayımlık gibi hizmetlerdir. bk. A.H. Berki, *Vakfa dair yazılan eserlerle vakfiye ve benzeri vesikalarda geçen İslah ve Tâbirler*, Ankara 1966, s. 10.

hânlık ve tesbih-hânlık gibi yevmiyeleri malum ve muayyen olan cihetlerde, kanun-ı kadim üzere bir aylık vazifelerinin resm-i nişan içün olunması, zaviye, meşihat ve sair evkaf ve çiftlik gibi hasılları senevi olup, yevmi hesaplarının kabil olmadığı cihetlerin beratlarından kanun-ı kadim üzere yüz yirmişer akçe alınması ki bu zikir olunan vazifelerin daha önceleri yarısı kazaskerler için alındığı, bazı şehirlerde kadılar ve müderrisler, vakfa acıyarak, hasbî nâzır olurlarsa bunların beratından iki baştan resm alınmaması, bir mansıb veya cihet bir kimseye verildiğinde yazılan menşûr suret hükmünde yazılması, fakat hükmün zeylinde "ba'de'n-nazar bu hükmü elinde ibkâ edesiz" diye yazılması. Bunun gibi ahkamdan "berat uslubu üzere" yüz yirmişer akçe resm alınması, kazaskerlerinin kendilerinin verdikleri mekatibe 12 akçeden 24 akçeye kadar resm alınıp, resm-i nikahın da bu üslub üzere alınması emrolunmuştur.

Kazaskerlerin mansıb verdikleri kimselerin bizzat liyakatlarının görülmesi, defterde yaya, müselleme ve raiyyet yazılan kimselere kazaskerler tarafından mansıb verilmemesi, kanun-ı kadim üzere her mansıbın müstahakkına verilmesi, bir mansıb iki üç pâre olup, birkaç kimseye tevcih olunmaması, evvelden nice verile geldi ise, yine öyle verilmesi ferman olunmuştur¹⁷⁰.

e) Cûlus bahşîşi ve diğer ihsanlar: Padişahların tahta çıkışlarında seyfiye, ilmiye ve kalemiye sınıflarının ileri gelenerine cûlus bahşîşleri ve in'amlar verilmesi daima uygulanan bir gelenek idi. III. Murad'ın 982 (1574)de Osmanlı tahtuna oturduğunda askere cûlus bahşîşi dağıtıldığını, veziriâzama, padişah hocasına, şeyhülislama, kazaskerlere, nişancı ve defterdara "kanûn-ı kadîm üzere" altın ve akçeler ihsan olunduğu Seyyid Lokman'ın beyanından anlamaktayız¹⁷¹. III, Mehmed'in 1003(1595) tahta cûlusunda "kadîmden ola geldiği üzere" sadrazam, şeyhülislam, vezirler, kazaskerler, defterdar, nişancı mevaliye verilen sof ve hil'at şeklindeki ihsanlar hakkında geniş bilgi bulunmaktadır¹⁷². IV. Mehmed'in 1058(1648)de cûlusunda aynı şekilde devlet ileri gelenlerine ve askere verilen bahşîş ve ihsanları Telhisü'l-beyan'dan ögre-

¹⁷⁰ Bayezid Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Yzm., nr. 1969, vr. 159a-162a.

¹⁷¹ Seyyid Lokman, "Mücmelü't-tomar", British Museum, Or. 1135, 156b-157a.

¹⁷² Ayn Ali, *Risâle-i Vazife-hôrân*, s. 108-112.

nilmektedir¹⁷³. Bu üç padişah zamanında verilen miktarlar ve artışları, ayrıca buradan hareketle teşrifatdaki yerleri hakkında kanaat sahibi olmak mümkündür.

Cülus bahşişlerinin dışında önemli olaylar ve resm-i küşadlar münasebetiyle padişahlar tarafından verilen in'am ve ihsanlar da bulunmaktadır. Bunun en güzel örneği, II. Bayezid tarafından verilen, muntazam bir belge olarak bugüne kadar gelmiş bulunan bir defterdeki bilgilerdir¹⁷⁴. Ancak bu neviden gelirleri belirli ve düzenli bir gelir olarak kabul etmek mümkün değildir.

¹⁷³ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-be'yân fî kavânîn-i Âl-i Osmân*, (Bilindiği gibi Hezarfen eserini yazarken Kâtib Çelebi, Ayn Ali gibi müelliflerden faydalanmış, daha önceki kanunnâmelerden iktibaslar yapmıştır. Bu bakımdan verdiği bilgileri ihtiyatla karşılamak gerekir. Genel değerlendirme için bk. R. Anhegger, "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Mülâhazaları", *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul 1953, s. 367-369).

¹⁷⁴ Atatürk Ktb., M. Cevdet yazmaları, nr. O.71.

Devlet erkanına verilen cülus bahşişleri:
(Burada sadece Divân-ı Hümayûn üyeleri ve bazı ilmiye ricali verilmiştir)

Devlet erkânı	III. Murad'ın cülusu 982 (1574) <i>Mücmelüt-tomar</i> ¹⁷⁵	III. Mehmed'in cülusu 1003 (1595) <i>Risâle-i vazîfehórân</i> ¹⁷⁶	IV. Mehmed'in cülusu 1058 (1648) <i>Telhisü'l-be'yân</i> ¹⁷⁷
Veziriazam	6000 filori sikke-i hasene murassa altın kılıç, iki ağır çatma kaftan	3000 akçe	30.000 akçe
Vüzerâ (herbirine)	4000 filori	20.000 akçe	20.000 akçe
Padişâh Hocası	Kesyle altun ve akçe ihсан buyuruldu	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş
Şeyhülislam	"	30.000 akçe, sof: 1	30.000 akçe, sof: 1
Kadı asker (herbiri)	"	20.000 akçe, sof: 1	20.000 akçe sof: 1
Nişancı	"	30.000 akçe	-
Defterdar	"	20.000 akçe	-
Mazul Mevâli	Hilat ve akçe	15.000 akçe	15.000 akçe, sof: 1
Müdürris'in (kıbar)	Hilat ve akçe	5.000 akçe	10.000.akçe, sof: 1

¹⁷⁵ Seyyid Lokmân, *Mücmelü't-tomar*, vr. 156b.

¹⁷⁶ Ayn Ali, *Risâle-i Vazîfe-hórân*, s. 108.

¹⁷⁷ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-be'yân*, vr. 181 a-b.

B. Mazuliyet maaşları

a) **Kazaskerlerin mazuliyet maaşları:** Görevde buldukları sıradaki maaşları hususunda kaynaklarda fazla bilgi bulunmamasına rağmen mazuliyet döneminde verilen ücretlerden sık sık bahsedilmektedir. Bu sebeple belirli aralıklarla mazuliyet maaşlarındaki artış seyrini takip mümkün olmaktadır. Kesin bir rakam söylemek mümkün olmamakla birlikte, XV. yüzyıl sonları ile XVI. asır başlarında, mazuliyet ücretinin günde 75-100 akçe arasında olduğu, ancak bunların istisnalarının bulunduğu; daha sonra tedricen artarak XVI. asır sonlarına doğru 150-200 akçe, XVII. asır başlarında 250 akçeye yükseldiği görülmektedir. Fakat incelediğimiz dönemde bildirilen miktarların üstünde "riâyeten" yüksek maaşla mazul olan birçok kazasker bulunmaktadır. Burada nihâî yetki hükümdara ait olmaktadır. Lütfi Paşa kazaskerlere tekaüdleri halinde 150 akçe (XVI. yüzyıl ortaları) verileceğini belirtmektedir¹⁷⁸.

Alâeddin Ali b. Yusuf el-Fenârî 881(1476-1477) de kazaskerlikten 50 akçe yevmiye ve 10000 akçe seneviye ile mazul olmuş¹⁷⁹ büyük oğluna 50, küçük oğluna 40 akçe tayin olunduktan başka oğullarının vazifelerine (ücretlerine) İnegöl kadılığı ilave edilmiştir¹⁸⁰. II. Bayezid'in cülusundan sonra Rumeli kazaskeri olan Mevlâna Alâeddin 900(1494-1495) 'de 70 akçe yevmiye ve 10000 akçe seneviye ile mazul olmuş, bu sırada salı ve cuma hariç, haftada beş gün tedris faaliyetinde bulunmuştur¹⁸¹. 897-907(1492-1501) tarihleri arasında Anadolu kazaskerliğinde bulunan Amasyalı Ali Efendi, 100 akçe yevmiye ile mazul olmuştur. Bu mazuliyet sırasında Ali Efendi'ye Sultan Bayezid tarafından oğlu Korkut ile arasının düzeltilmesi görevi verilmiştir¹⁸².

II. Bayezid devrinde Bedreddin Mahmud'un da Anadolu kazaskerliğinden yine 100 akçe ile mazul olduğu görülmektedir¹⁸³. Bu dönemde mazuliyet maaşı genel olarak 100 akçe civarında seyr etmekte, ancak Mirim Çelebi Mahmud Efendi'nin Anadolu kazaskerliğinden 150 akçe ile ayrıldığı tesbit olunmaktadır¹⁸⁴ ki bu şahsın, II. Bayezid'a hocalık yapmış olması

¹⁷⁸ Lütfi Paşa, *Âsafnâme*, İstanbul 1326, s. 24.

¹⁷⁹ İki kişi birden günde 78 akçe kadar tutmaktadır.

¹⁸⁰ Mecdi, s. 200.

¹⁸¹ Hayatı için bk. Mecdi, s. 199-204.

¹⁸² Mecdi, s. 323.

¹⁸³ Mecdi, aynı yer.

¹⁸⁴ *Sicill-i Osmâni*, IV, s. 310.

sebebiyle farklı bir ücretle mütekaid olması mümkündür. Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi, Yavuz Sultan Selim tarafından 919(1513)da azledildiğinden 150 akçe yevmiye tahsis edilmiş, ancak Müeyyed-zâde bunu kabul etmiyerek "meccânen tekaüdü" tercih etmiştir. Daha sonra Rumeli kazaskeri olan Müeyyed-zâde Şa'ban 920(1514)de azledildiğinde ise 200 akçe maaş bağlanmış¹⁸⁵. Mevlana Rükneddin 924(1518) de Rumeli kazaskerliğinden yevmiye 100 akçe tahsis ediliği halde sonra 30 akçe artırılarak 130'a çıkarılmış¹⁸⁶. Fakat Rükneddin Efendi'nin Edirne'de oturması ve maaşının Edirne Murâdiye evkafından verilmesini rica etmesi üzerine istediği kabul edilerek, Nefs-i Kırkkilise arpalık olarak verilmiştir¹⁸⁷. Muhyiddin Fenârî Efendi 15 sene Rumeli kazaskerliği yapuktan sonra 944(1537-1538)de 150 akçe ile mazul olmuş, sonra 50 akçe ilave edilerek 200 akçeye yükselmiştir¹⁸⁸. Muhaşşî Sinan Efendi 958(1551) de Anadolu kazaskerliğinden 200 akçe ile mazul olmuştur¹⁸⁹. Ancak bunu özel saymak gerekir. Zira bundan bir hayli sonra Abdülkerim-zâde Mehmed Efendi 971(1563-1564) de¹⁹⁰, 974(1566-1567)de Perviz Efendi Anadolu kazaskerliğinden¹⁹¹, yine aynı yıl içinde Kadı-zâde Ahmed Efendi Rumeli kazaskerliğinden¹⁹² 150 akçe ile mütekaid' olmuşlardır. Ahî-zâde Mehmed Efendi 981(1573)de 150 akçe "vazife-i kâmile" ile Anadolu kazaskerliğinden ayrılmış ve 983(1575) de Süleymaniye Darülhadisi ilâve edilmiştir¹⁹³.

Bu arada bazı değişik uygulamalar görülmektedir. Molla Ahmed Efendi 1001(1592) de 150 akçe ile Rumeli kazaskerliğinden mazul olmuş,

¹⁸⁵ Mecdî, s. 310.

¹⁸⁶ Bundan daha sonra Rumeli Kazaskeri Abdülvâsi Efendi'nin yevmi 100 akçe ile emekli olduğu görülmektedir. Mecdî, s. 394.

¹⁸⁷ "Vazifesi ... muradı üzere Muradiye'den tayin olunduktan sonra nefsi Kırkkilise ona arpalık tayin olundu.", Mecdî, s. 326. Burada önemli bir husus, Muradiye evkafından aldığı para ile Kırkkilise arpalığının aynı zamana mı, yoksa ayrı ayrı zamanlara mı ait bulunduğunun pek sarih olmayışdır. Taşköprizade, Edirne'ye nakil ve Kırkkilise arpalığının verilmesi keyfiyetinden hiç bahsetmemektedir. Şaka'ik, s. 190; Gökbilgin, "Arpalık", İA, I, 593.

¹⁸⁸ Kefevî, *Ketâ'ibü a'lâmü'l-ahyâr, min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, Süleymaniye, Reisülküttab yzm., nr. 690, vr. 394a.

¹⁸⁹ *Hasan Bey-zâde, Tarihi*, s. 66 ve 157.

¹⁹⁰ "Yüz elli akçe vazife-i emsâl ile" mütekaid oluyor, Atâ'î, s. 115.

¹⁹¹ *Kezâ*, s. 254.

¹⁹² *Kezâ*, s. 260.

¹⁹³ *Kezâ*, s. 265; *Hasan Bey-zâde, Tarihi*, s. 156.

1004(1596) de Sinan Paşa Darülhadisi 100 akçe ilave edilerek¹⁹⁴ toplam geliri 200 akçeye yüksetilmiştir. Selaniki, bu bilgiyi verirken , kazaskerlikten mütekaid olanların hepsinin 180 akçeye çıkarıldığını ancak Mevlana Sunullah Efendi'nin 150 akçede kaldığını bildirmektedir¹⁹⁵. Diğer taraftan, Rumeli kazaskerliğinden mütekaid Damad Efendi'ye 1006(1597) da "zevâ'id-i evkaf-ı selâtinden" günde 200 akçe tayin olunup, bir çift ekmek ve "senevî hîme" ferman olunmuştur¹⁹⁶. Yevmi 180 akçe ile emekli olan Kara Çelebi-zâde Hüsam Efendi'nin ölümü üzerine mazuliyet maaşı 20 akçe ilavesi ile, 200 akçe olarak Muharrem 1007(1598) de¹⁹⁷ kazaskerlikten mütekaid Abdalbaki Efendi'ye verilmiştir.

Kazaskerlerin bu şekilde miktarları belirtilen tekaüd maaşlarını çoğu kere büyük vakıfların gelir fazlalarından (zevâ'id-i evkaf) aldıkları görülmektedir. Ayasofya ve Süleymaniye camilerine ait yıllık muhasebe defterlerinde, zevâ'id-i evkaf bölümünde mazul kazaskerlerin ilk sırayı aldıkları görülmektedir¹⁹⁸. Kazaskerlerin kıdem ve hizmet durumlarına göre bu ücretler ayarlanıyordu¹⁹⁹. XVI. yüzyılın ikinci yarısında birçok örneklerine rastladığımız bu uygulamanın XVII. yüzyıl boyunca devam ettiği de anlaşılmaktadır²⁰⁰.

Kazaskerlerin mazuliyet dönemleri ve maaşları incelenirken Süleymaniye Darülhadisi'nden bahsetmek gerekir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre burası, öncelikle mazul kazaskerlerin görev yaptığı ve ücret aldığı

¹⁹⁴ Atâ'i, Medresenin 130 akçeyle tevcih edildiğinisöylemekte, böylece artışın tamamını medreseye bağlamaktadır, s. 441.

¹⁹⁵ Selânikî, *Tarih*, s. 574.

¹⁹⁶ *Kezâ*, s. 701-702.

¹⁹⁷ *Kezâ*, s. 761-762.

¹⁹⁸ BA. MAD. 5103 numaralı *Zevâ'id-hôrân defterinde*, mevâlî arasında "Mevlânâ Muhyiddin Efendi, Kazasker-i sâbık-ı Anadolu, fi yevm 150" kaydı bulunmaktadır. 26 Rebiulâhir, 1000. Aynı şekilde, *Ayasofya Zevâ'id-hôrân defterinde*, zevâ'id-den para alan mevâlinin başında Kazasker Sun'ullah Efendi, Abdullah Efendi ve Muslihiddin Efendi gelmekte ve günde 180 akçe almaktadır. BA. MAD., nr. 6482, 1. Receb.1006 (7. Şubat.1598).

¹⁹⁹ Sâbıkâ Rumeli Kazaskeri olan Mustafa Efendi ve Anadolu Kazaskeri olan Şems Efendi tarîkin eskileri oldukları cilden emsallerine adet olmamak üzere Sultan Süleyman Han zevâ'idinden yevmi 250 şer akçe tekaüd vazifesi verilmek buyuruldu" 6 Rebiulevel 1010 (4.Eylül.1601) BA. MAD. nr. 18155, s. 13.

²⁰⁰ Süleymaniye evkafından 250 akçe vazife ile mütekaid olan Rumeli kazaskeri Musa Efendi ölünce İstanbul kadılığı pâyesiyle ber-vech-i arpalık (?) kadısı olan Şa'ban Efendi'ye yukarıda belirtilen maaşın 150 akçesinin verilmesi buyurulmaktadır. 24.Rebiülâhir 1056 (19 Haziran 1646) BA. KK., *Ruûs*, nr. 259, s. 49.

bir medresedir. Hasan Bey-zâde, buradan bahsederken, "Dârülhadisi mukaddema kazâ-i askerden mütekaid, zû-fünun (telif ve tasnife kâdir, misli nâdir) ihtiyarlara tevcih ederlerdi. Hâliyâ dahi Rumeli kazaskerliğinden munfasıl olup, efkah-ı ulema olan Hasan Efendi üzerindedir" demektedir²⁰¹. Ancak, Dârülhadis'te mazuliyet maaşı karşılığında mı ders veriyorlardı, yoksa burası ek bir gelir mi sağlıyordu? Bu hususta kesir: bir şey söylemek mümkün olmamaktadır²⁰².

b) Arpalık verilmesi: Lütfi Paşa, *Asafnâme*'de vezir, defterdar ve sancakbeyleri zeâmetle emekli olduklarında alacakları miktarları belirttiği halde kazaskerlerden bahsetmemektedir²⁰³. Ancak gerek Âlî'de gerek XVI. yüzyıl sonları ve XVII. yüzyıl başlarına ait belgelerde kazaskerlerin arpalık tasarruflarını gösteren bilgiler bulunmakadır. Âlî, *Divân-ı Hümâyûn*'da sayfi ve şitâi samurlar ile riâyet "yetmiş bin akçe yazar arpalık zeâmetiyle iltifat ve rağbetler" in ulemâ zümresinde sadece hoca, şeyhülislâm ve kazaskerlere mahsus olduğunu söylemektedir²⁰⁴. Kazaskerlere XVII. yüzyıl ortalarında ber-vechi arpalık kazaların tevcih edildiği görülmektedir²⁰⁵.

IV. Kazaskerlerin teşrifattaki yeri

Osmanlı Devleti'nde teşrifat ve bunun icrası büyük önem taşımaktadır. Başlangıçta, Osman ve Orhan Beyler zamanında çok sade ve hemen hemen yok denilecek kadar az olduğu görülen teşrifat usulleri, giderek belirmeye başlamış, yerleşmiş bir şekil almıştır. Osmanlı devlet teşkilatında Fatih Kanunnâmesi bir dönüm noktasıdır. Bu Kanunnâmede devlet görevlilerin vazife ve salahiyetlerine yer verildiği gibi, teşrifata ait kuralar üzerinde bilhassa durulduğu görülmektedir. Bu Kanunnâme daha sonra Osmanlı

²⁰¹ *Hasan Bey-zâde Tarihi*, s. 60.

²⁰² Daha önce belirtilen (bk. not 193) Ahî-zâde'nin durumu, Dârülhadis'in ek gelir olduğu kanaatını teyid etmektedir. Diğer taraftan Zeyni Efendi'ye ait 19 Safer 1010 (19 Ağustos 1601) tarihli kayıt mazuliyet maaşı karşılığı orada görev yaptığı intübaını vermektedir. BA. MAD.nr.18155, s. 4 ve oradan naklen, C. Orhonlu, *Telhisler*, s. 25-26; Üzünçarşılı, *Kazaskerlerden fazl ve kemal sahibi olanlara mazuliyet maaşına ilave olarak Sahn ve Darülhadis müderrisliğinin tevcih olunduğunu söylemektedir*, *İlmiye*, s. 158; Koçi Bey, *Bilâd-ı Selâse kaduları ve diğer kaduların maaş ile veya birer medrese ile mütekaid olduklarını yazmaktadır*, *Koçi Bey, Risale*, s.34.

²⁰³ Lutfi Paşa, *Asafnâme*, İstanbul 1326, s. 24.

²⁰⁴ Ali, *Künhü'l-ahbâr*, İstanbul Üniversitesi Ktb., TY, nr. 5959, vr. 87a.

²⁰⁵ *Mühimme*, nr. LXXXV, hüküm 645 ve 646 (1040 hicri tarihli).

Devleti'nin teşrifat ve teşkilatuna dair eser yazan müellifler üzerinde derin tesirler yapmıştır²⁰⁶.

Osmanlı İmparatorluğu gibi merkeziyetçi bir sisteme sahip olan, her türlü âdet ve merasimin sıkı ve düzenli olarak yapıldığı bir devlette, teşrifat kurallarını sadece bir gösteriş ve tantana olarak görmek herhalde çok yanlış olur. Bu kural ve merasimler, merkez ve taşra teşkilatı mensublarının vazife ve sorumlulukları ile yakından alakalı ve iç içe girmiş, değişmesi oldukça zor kurallardır. Bu bakımdan kazaskerlerin teşrifattaki yerinin bilinmesi büyük önem taşımaktadır.

A. Kazaskerlerin elkabı ve kıyafetleri

a) Kazaskerlerin elkabı: Osmanlı İmparatorluğu'nda elkab, görevlinin mevkiini belirtmede önemli bir unsur olup, her meslek erbabının muayyen vasıfları ihtiva eden elkabı bulunmaktaydı. Kanunnâme ve münşeât mecmualarında kazaskerlerin elkabı farklı şekilde verilmektedir.

Fatih Kanunnâmesi'nde, müftü efendi, hoca efendi ve kazaskerler elkabı müşterek olarak şu şekilde verilmektedir: "A'lemü'l-ulemâ'i'l-mütebahhirin efdalü'l-fudalâ'i'l-müteverriin yenbü'u'l-fazl ve'l-yakîn vârisü ulümü'l-enbiyâ ve'l-mürselin, keşşâfü'l-müşkiat-ı dîniyye ve sahhâhu müte'allıkati'l yakîniyye keşşâfu rümûzi'd-dekayık hallâlu müşkilâti'l-halâyık..."²⁰⁷

Daha sonra, *Telhîsü'l-beyân*²⁰⁸ ve bazı kanunnâme mecmualarında²⁰⁹ Fatih Kanunnâmesi'ndeki elkabı ufak farklarla tekrarlanmıştır. Münşe'âtü's-selâtin'de kazaskerlerin elkabı şu şekilde verilmektedir: "A'lemü'l-ulemâ'i'l-mütebahhirin, efdalü'l-fudalâ'i'l-müteverri'in, yenbü'u'l-fazl ve'l-yakîn, keşşâfü'l-müşkilâti'd-diniyye, hallâlü'l-mufaddilâti'l-yakîniyye, misbahu rumûzü'l-haka'ik, miftâhu kunûzü'd-deka'ik, el-mahfûfu bi-sunûfi avâtufi'l-meliki'l-a'lâ mevlânâ kadîasker -edâme'llâh fezâ'ilehü..."²¹⁰.

²⁰⁶ *Fatih Kanunnâmesi*, s. 26.

²⁰⁷ *Kezâ*, s. 49; T. Gökbilgin, *Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, İstanbul 1979, s. 61.

²⁰⁸ *Telhîsü'l-beyân*, vr. 198a.

²⁰⁹ *Kavânin-i Âli-i Osmân*, Bayezid Devlet Ktb., Veliyyüddin Efendi yzm., nr. 1970, vr. 15b-16a.

²¹⁰ Feridun Ahmed Bey, *Münşe'âtü's-selâtin*, İstanbul 1275, I, 11.

Vesikaların başında verilen hitab esas itibariyle yukarıda verilen elkaba uymakta ise de arada bazı farkların olduğu görülmektedir. Mesela III. Mehmed'in Rebiülâhir 1006(Kasım-Aralık 1597) tarihli Anadolu Kazaskeri Abdülhalim Efendi'ye hitaben gönderdiği fermanında *Münşe 'âtü's-selâtin'*-deki²¹¹ formüle benzer bir elkab kullanılmıştır²¹².

b) Kazaskerlerin kıyafetleri: Kazaskerler esas itibariyle ilmiye sınıfına ait kıyafetleri giyerlerse de, Dîvân-ı hümâyûn üyesi olmaları dolayısıyla merasimde giydikleri kıymetli elbiseleride vardı. Kazaskerler başlarına yuvarlak, üzeri kıvrımlı örf denilen sarığı giyerlerdi²¹³. Arkalarına çeşitli zamanlarda ve merasimlerde giydikleri kaftan²¹⁴, sayfi ve şitâi samurlar²¹⁵, sayfiye hilat²¹⁶, örf ferâcesi²¹⁷, uzun yenlü sof ve uzun yenlü abâi²¹⁸, erkân ferâcesi²¹⁹, kabanice şeklinde üzeri yakalı ve uzun yenlü sof²²⁰ gibi elbiseler kaynaklarda zikredilmektedir²²¹. Ancak bu elbiselerin şekli, kullanıldığı devirler hatta kullanılı-

²¹¹ BA. Ali Emîri, III.Mehmed, nr. 14.

²¹² Bazı defter ve vesikalarda kazasker isminden önce değişik formüller gelmektedir. Ancak bunları elkabdan ayrı olarak değerlendirmek gerekir. Mesela Rumeli Kazaskeri Sun'ullah Efendi zamanında tutulan Receb 1002 (Mart-Nisan 1594) tarihli defterin başında şu ifade kullanılmıştır.

"*Hâzihî mecelletün li-en-yüktebe fihâ sûretü's-sicillâü'l-vâkı'a fi zemeni a'lemü'l-ulemâ, efdalü'l-fudalâ Sun'ullah Efendi ... el-Kadî bi-asâkiri Rumeli, el-ma'mûre, hurrire fi evâsü şehri-i Recebü'l-müreceb, li-sene isneyn ve elf.* İŞSA, *Rumeli Sadaret Sicilleri*, nr. 19.

²¹³ Örfü Uzunçarşılı ulemaya mahsus kavuk olarak tarif etmekte, *İlmiye*, s. 338; Pakalın ise, şeyhülislamlarla kazaskerlerin giydikleri büyük kavuğun adı olduğunu belirtmektedir. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 746.

1050 (1640) tarihli narh defterinde örfle alakalı olarak daha etraflı bilgiler bulmak mümkündür. Meselâ "ücret-i sarıkcıyan" başlığı altında kibar ulemanın örfünü sarmağa sekiz, danışmend örfünü sarmağa ise dört akçe alınacağına dair kayıt vardır. Bu bilgiler gösteriyor ki "örf" Pakalın'ın yazdığı gibi sadece ileri derecedeki ulemanın giydiği bir sarık değildir. Yine aynı sayfalarda ulemanın örfünün kiralananabildiği de anlaşılmaktadır. "Ehl-i Divan mücevzesine ve ulema örfüne kira bir buçuk akçe", "Börkçıyan" başlığı altında da "ulema örfüne mahsus beş yaprak kırmızı gayet a'lâ börk" ten bahis vardır. TSMK, Revan nr. 1934, vr. 47b-4a; M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 148-149.

²¹⁴ Lutfi Paşa, *Âsafnâme*, İstanbul 1326, s. 20.

²¹⁵ Âlî, *Kühü'l-ahbâr*, vr. 87a.

²¹⁶ Selânikî, *Tarih*, s. 446.

²¹⁷ Başa örf giyildiğinde üste giyilen ferâce de muhtemelen "örf ferâcesi" adını almaktaydı.

²¹⁸ Mehmed b. Ahmed, *Defter-i Teşrifât*, İst. Ün. Ktb. TY., nr. 9810, vr. 66a-b.

²¹⁹ *Kezâ*, vr. 26a.

²²⁰ *Kezâ*.

²²¹ Kadaskerlerin yardımcılarının kıyafetleri hakkındada kaynaklarda yer yer bilgi verilmektedir. Kanunnâmede "Ve hizmetkarlarına mücevze giydirmek vüzerânın ve

dığı yerler hakkında bilgiler çok yetersizdir. Bazı yabancı yazar ve seyyahların verdiği resimler de muahhar ve temsilidir²²².

B. Çeşitli divân ve merasimlerde teşrifat

a) Divân-ı Hümâyûn ve cuma divânında teşrifat

1. Divân-ı Hümâyûn: Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin dört rüknü arasında kazaskerler vezirlerden sonra ikinci sırayı almaktadır²²³. Bu tertib devlet teşrifatında, Divân-ı Hümâyûn'da oturma sırasında aynı şekilde kendini göstermektedir.

Fatih kanunnâmesi'nde sadrda oturanlar şu şekilde belirtilmektedir: "Ve Divân-ı Hümâyûnumda sadrda oturmak vüzeranın ve kazaskerlerin ve defterdarların ve nişancının yoludur. EVELA vüzera oturup, bir canibe kazaskerler anların altına defterdarlar oturur ve ol bir canibe nişancı oturur"²²⁴. Divân-ı Hümâyûn'da veziriâzâmın oturduğu sedir, padişahın, divân müzakerelerini dinlediği pencerenin altında idi. Veziriâzâmın sağında kıdem sırasıyla vezirler, sol tarafında ise Rumeli ve Anadolu kazaskerleri otururdu²²⁵. Nişancı veziriâzâmın sağ ilerisinde, defterdar ise sol ilerisinde otururdu²²⁶. Vezirler, kazaskerler ve defterdarlar Divân-ı Hümâyûna gelirken çavuşbaşı ve kapucular kethüdasının önlerine düşerek karşılamaları kanundu²²⁷.

Divân müzakereleri bitince, divânhaneye biri veziriâzâmın önüne, biri diğer vezirlerin ve biri de kazaskerlere olmak üzere üç sofra kurulurdu. Nişancı ile başdefterdar da veziriâzâmın sofrasına otururlardı. Kazaskerlerin önünden kalkan yemek kapucular kethüdasına verilir²²⁸. Yemekten önce,

kazaskerlerin ve defterdarların yoludur" denilmektedir. Kanunnâme, (M. Arif neşri TOEM İlav.) İstanbul 1329, s. 15-16.

²²² M. d'Ohsson, *Tableau General d'ÖL'Empire Ottoman*, IV, (Resimler), Paris 1787, s. 746 da kazaskerlerin kavuk ve cübbesiyle resmi bulunmaktadır.

²²³ Ali, *Kühû'l-ahbar*, vr. 91a-b.

²²⁴ *Fatih Kanunnâmesi*, s. 33.

²²⁵ Rumeli Kazaskeri Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'ye telif ettiği eserlerden dolayı şeyhülislamık (fetvâ) pâyesi verilince Abdülaziz Efendi Divan merasimlerinde vezirlerin önüne geçmek istemiştir. Bu davranışa sinirlenen vezirler "Eğer müftü isen önde dur, kazasker isen kendine mahsus yerde dur" diyerek itelemişlerdi, Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 17.

²²⁶ *Kezâ*, s. 17.

²²⁷ *Fatih Kanunnâmesi*, s. 42.

²²⁸ *Kezâ*, s.35.

sakalar kethüdası kazaskere ve defterdarlara leğen, ibrik ve havlu tutarlardı²²⁹.

Kadı-zâde Ahmed Efendi'nin²³⁰ Rumeli kazaskerliği zamanında, kazaskerlerin beylerbeyilere tekaddüm etmesi ve yemekten sonra ıslak havlu yerine müstakil leğen ibrik gelmesi usul olmuştur²³¹. Bu değişikliği, Kadı-zâde'nin hayatını verirken Âtâ'î şu şekilde anlatmaktadır: "Bunlar zamanına gelince mutlaka beylerbeyiler sudûr-ı ulemaya tekaddüm iderlerken Rumeli ve Anadolu emîrû'l-ümerâsından gayre takdim bunların eser-i re'y-i kavîmidir. Hoca-zâde Abdülaziz Efendi merhum, bin on yedi tarihinde kadı'l-kudat-ı Rum olup, esâfil-i nasdan Maryol Hüseyin Paşa Rumeli beylerbeyisi olup, tekaddümünden istinkâf itmekle rikâb-ı Ahmed Hânîye arzuhal eyleyüp, kudât-ı asakir mutlaka beylerbeyilere takdim olunmak ferman olunmuş idi. El-yevm vüzerâdan gayriye mukaddemler ve devlet-i padişah-ı ahâlî-nüvâzda mu'azzez ü mükerrerlerdür. Dîvân-ı Hümâyûn ta'âmından sonra taşt u tâbe vüzeraya mahsus olup, kazaskerlere âbâlûde destşmal gelür iken müstakillen leğn ve ibrik gelmeğe sâhibü't-tercûme bâ'is olmuştur"²³². Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarından sonra yemek yenilir, bunu müteâkiben de "sahib-i arz" olanlar arza girerlerdi. Fatih kanunnâmesi'nde arzın keyfiyeti ve sahib-i arz olanlar ayrı ayrı belirtilmektedir²³³. Dîvân-ı Hümâyûn'un haftada dört gün toplandığı zamanlarda arza iki gün, haftada iki kere toplandığı zamanlarda ise bir gün gidilirdi²³⁴. Önce Yeniçeri ağası arza girer, onun çıkmasından sonra kazaskerler girerlerdi²³⁵.

²²⁹ Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 25.

²³⁰ Atâ'î, s. 259, 261; *Devhatü'l-meşâyih*, s. 28-29; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, Ankara 1977, s. 454.

²³¹ Rivayet; Bir gün merhûm Sultan Selim Han hazretlerine veziriâzam arz eder ki "Padişahım kazasker duacıların, 'Rumeli ve Anadolu Beylerbeyileri bize tasaddur itsünler, sâ'ir beğlerbeğilere tasaddur idelüm' diyü rica iderler" diyicek, buyurmuşlarki " Selâtün-i mâziye cümle beylerbeyileri kazaskerlere tasaddur itmeği makul görmüşler, ben kânûnı tebdile kadir değilim" diyü emr itmişler. Lütfi Paşa, *Asafnâme*, İstanbul Üniv Ktb, TY. 786, vr 9a.

²³² Atâ'î, s.261.

²³³ *Fatih Kanunnâmesi*, s. 42 ve 32-33.

²³⁴ Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 30.

²³⁵ A.Mumcu (*Divân-ı Humayun*, s. 132-133), bu tertibe dikkati çekmekte ve önce Yeniçeri ağasının girmesinin, padişah kulu ve iktidarının bekçisi olan yeniçerilere verilen değer; onu takiben kazaskerlerin girmesinin ise, devletin temeli durumunda olan şeriata ve onun temsilcilerine verilen değer; sembolik bir ifadesi olduğunu belirtmektedir.

2. Cuma divânı: Kazaskerlerin, Cuma günleri veziriâzâmın huzurunda katıldıkları divânın kendine has bir tertibi ve teşrifâtı vardı. Cuma günü sabah namazından sonra, kazaskerler başlarında örfleriyle ve hizmetkârları mücevvezeleriyle²³⁶ divânhaneye gelirlerdi. Bu sırada divânhaneye gelirlerdi. Bu sırada Dergah-ı âli çavuşları ve kethüda-yerleri mücevvezeleriyle ve muh-zırlar üsküfleriyle divânhanedeki yerini aldıktan sonra, çavuşbaşı selimî ile veziriâzâmın huzuruna girerek divânın hazır olduğunu bildirirlerdi. Bundan sonra kazasker efendiler divânhaneye çıkarlardı. Veziriâzam merasim ile gelerek kazaskerlere selâm verir ve sadrına oturunca çavuşlar alkışlardı.

Veziriâzâmın sağ tarafına Rumeli kazaskeri, sol tarafına Anadolu kazaskeri otururlar, sol tarafa ayrıca büyük tezkireci, çavuşbaşı, çavuşlar katibi ve diğer çavuşlar dizilirlerdi. Divânın diğer hizmet erbabı yerlerini aldıktan sonra, dava dinlemeye geçilirdi. Dava dinleme bittikten sonra veziriâzam kalkar, çavuşlar alkışlar, bu sırada kazaskerler de kalkarak selâma dururlardı. Bundan sonra veziriâzam bir hizmetkarı göndererek kazaskerleri davet ederlerdi. Davet olmadan kazaskerler içeri girmezlerdi. Kazaskerler içeri girince yemek yenilir, daha sonra evlerine giderlerdi. Ancak bazan yemekten sonra da dava dinledikleri olurdu²³⁷.

b) Cûlus ve biat merasimi: Osmanlı padişahlarının tahta çıkışlarında muhteşem törenler yapılır, yeni hükümdara biat ederlerdi. Biat, iktidara meşrûiyet kazandıran ve halkı temsilen ulemâ ve ileri gelen devlet erkânı tarafından yapılan bir merasimdir²³⁸. Prof. İnalçık, şeyhülislâm, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, İstanbul kadısı ve sekiz büyük şehrin (Mekke, Medine, Edirne, Bursa, Kahire, Şam, Haleb, Kudüs) kadılarının biatlarıyla hükümdarın iktidarının meşrulaştığını ve yine ulemânın kararlarıyla hükümdarın halinin kanunî nitelik kazandığını belirtmektedir²³⁹.

²³⁶ Ali, *Kühû'l ahbâr*, vr. 90b.

²³⁷ Tevki'i, *Kanunnâme*, s. 501-503 arasında Cuma divanı teşrifatını etraflıca anlatmakta ancak 1066 tarihinden beri işlerin çokluğu sebebiyle bu divanın yapılmadığını belirtmektedir.

²³⁸ Uzunçarşılı, (*Saray Teşkilâtı*, s. 52), cûlus ve biat merasimini verirken hasta hükümdarın ruhunu tesliminden hemen sonra kızlar ağasının durumdan sadrazam, vezirler, kapudan paşa, şeyhülislam, kazasker, defterdar, nişancı ve nakibüleşrafı haberdar ettiğini, onların da yeni padişahın çıkışını Divân-ı Hümâyûn'da veya sünnet odasında beklediklerini yazmaktadır.

²³⁹ H. İnalçık, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, London 1973, s. 171.

III. Murad'ın tahta cülusunda veziriâzam, vezirler, Rumeli beylerbeyi, kapudan paşa, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, padişah lalası, defterdar efendi ve daha sonra şeyhülislâm, İstanbul kadısı ve diğer ulemâ cülus me-râsimine katılmışlar ve biat etmişlerdir²⁴⁰. III.Mehmed'in cülustan sonra 1 Cumâdelâhire 1003(11 Şubat 1595) de vezirler, şeyhülislâm, kazasker efendiler, defterdar ve nişancı "hil'at-ı fâhire" ve "postîn-i zemistanî" giymişlerdir²⁴¹.

c) **Sefer sırasında teşrifât:** Padişahların ve veziriâzamların sefere çıkışla-rında, zafer kazanmaları halinde merasimler yapılır, devlet erkanına kıymetli elbiseler, ziyafet ve ihsanlar verilirdi. Padişahların sefer-i hümâyûnlarında kazaskerler hükümdar ile giderek, musahabet ederler²⁴², orduya ait ihtilafları hallederlerdi. Ancak, padişah bizzat sefere gitmeyip, veziriâzamlar serdar-ı ekrem olurlarsa, kazaskerler padişah ile kalır, mevâliden liyakatlı birisi ordu kadısı tayin edilerek sefere katılırdı²⁴³.

Fatih Kanunnâmesi'nde "Ve Cenâb-ı şerifim sefer-i zafer rehberine müte-veccih olsa, yanaşmak vüzerâmın ve kazaskerlerimin ve defterdarlarımın ka-nundur. Mazul beylerbeyileri ve beyleri dahi davet edersem yanaşmak kanu-numdur" denilmektedir²⁴⁴. Lütfi Paşa, padişah tarafından vüzeraya, kazasker-lere, nişancı ve defterdara tayinat verilmenin²⁴⁵ kanun olduğunu, fetih ve za-fer kazanıldığında bayram gibi el öpülerek vüzeranın "serâser samur kürk" giydiğini, kazasker ve defterdarların ise yalnız kaftan giydiklerini yazmakta-dır²⁴⁶. Şevval 1001 (Temmuz 1593) de veziriâzam, Sinan Paşa'nın Avusturya

²⁴⁰ Selânikî, *Tarih*, s. 100-101; Bekir Kütükoğlu, "Murad III" *İA*, VIII, 615.

²⁴¹ Selânikî, *Tarih*, s. 446; Hasan Bey-zâde, *Tarih* (Aykut), 163-167.

²⁴² Bu konuda birçok misaller bulunmakta ise de bunun ilgi çekici bir örneğini Yavuz'un uzun süre Mısır seferi boyunca Anadolu kazaskeri olarak refakatinde bulunan İbn Kemal'in konuşmalarında bulmak mümkündür. Aşık Çelebi örnekler vermektedir. Aşık Çelebi, *Meşâ'irü ş-şu'arâ*, (yay. Merdith-Owens), London 1971, vr. 38a-b.

²⁴³ Cevdet Paşa, (*Tarih*, İstanbul 1909, VIII, 87) 1221 (1806-1807) yılı olaylarını verirken kazaskerliğin mücerred bir ilmi pâye halini alarak kazaskerlerin merkezden ayrıldıklarını, orduya "meratib-i ilmiye ashâbı" içinden ordu kadısı tayininin adet halini aldığını belirtmektedir.

²⁴⁴ *Fatih Kanunnâmesi*, (Özcan), s.45. Padişahın her hangi bir sefere veya ziyarete çıkışında kendisine yanaşup konuşanlar hususunda Selânikî Tarih ve diğer tarihlerde örnekler bulunmaktadır. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 63-64.

²⁴⁵ *Âsafnâme*, İstanbul 1977 neşrinde (s. 16), "deve verilmek" şeklindedir.

²⁴⁶ *Âsafnâme*, İstanbul 1326, s. 19-20.

seferine hareketinden birkaç gün önce adet üzere sayfiye hilatlar çıkmış vüzeraya, şeyhülislâma ve kazaskerlere dağıtılmıştır²⁴⁷.

Veziirâzam Ferhad Paşa'nın 17 Şa'ban 1003(27 Nisan 1595) de sefere çıkacağı sırada ulemanın duaları ile sancak açılmış, erkan-ı devlete otağda yemek verilmiştir. Yemekte şeyhülislâm, kazasker ve diğer ulema veziriâzamanın sağında, vezirler ve devlet erkânı da solunda oturmuşlar, yemekler yenilip, *Kur'an*'lar okunduktan sonra meclis sona ermiştir²⁴⁸.

d) Düşün ve diğer merâsimler: Yukarıda verilen merâsimlerden başka, Ramazan ve Kurban bayramları münasebetiyle²⁴⁹, şehzâdelerin sünnet düşünleri²⁵⁰, sultan düşünleri, cenaze merasimleri ve padişahların cenaze namazları, şehzâdelerin sancağa çıkışları²⁵¹ gibi vesilelerle çeşitli merâsimler yapılır ve bu merâsimlerde gerek Dîvân-ı Hümâyûn üyesi, gerekse ulemanın önde gelen temsilcileri olarak kazaskerlerin dâimâ yer aldığı görülmektedir²⁵².

KAZASKERLERİN İDARİ VE KAZÂİ GÖREVLERİ

I. Kazaskerlerin idari görevleri

I.Murad'ın saltanatının başlarında kurulmuş olan kazaskerlik müessesesinin kuruluş gayesini, o devre nisbeten yakın olan tarihler, ordunun ihtilâflarını halletmek, seferlere katılarak davalara bakmak şeklinde belirtmişlerdir²⁵³. Zamanla kazaskerlerin görevleri çoğalarak, imparatorluk dahilindeki kadıların, müderrislerin tayinleri-azilleri ve diğer işlemleriyle uğraşmak baş-

²⁴⁷ Hasan Bey-zâde, *Tarih* (Aykut), s. 144.

²⁴⁸ Selânikî, *Tarih*, s. 474.

²⁴⁹ "Ve bayramlarda medan-ı Dîvân'a otağ kurulup, çıkmak emrim olmuştur. El öpüldükte vüzeram ve kazaskerlerim ve defterdarlarım, kafadarım olup duralar. Ve hocama ve müfüyü'l-enama ve vüzerâma ve kazaskerlerime ve baş-defterdarıma ve nişancıya kendim kalkmak kanunumdur", *Fatih Kanunnâmesi*, s. 44; *Telhisü'l-beyân*, Kanûn-ı ideyn, vr. 195b.

²⁵⁰ Celal-zâde Mustafa, *Tabakatü'l-memâlik ve derecâtü'l-mesâlik* (Petra Kappert), Wiesbaden 1981, vr. 338b-340a da Kanunî'nin oğlu Bayezid'in sünnet düşünündeki merasimi vermektedir.

²⁵¹ Şehzade Mehmed (III.Mehmed)'in 991 (1583) de Manisa'ya hareketi sırasında yapılan merasimde diğer erkan-ı devlet arasında Rumeli Kazaskeri Molla Efendi, Anadolu Kazaskeri Bahaeddin-zâde Abdullah Efendi Şehzade'ye yanaşıp konuşmuşlardı. Selânikî, *Tarih*, s. 142.

²⁵² *Âsafnâme*, İst. Üniv. ktb., TY, nr. 786, vr. 8a.

²⁵³ Kaynaklar için bk. kazaskerliğin teşkili bahsi.

lica vazifeleri olmuştur. Daha sonra iki kısma ayrıldığında Rumeli kazaskeri, birinci kazasker sıfatını zimmen daima muhafaza ederek²⁵⁴, Rumeli'deki; Anadolu kazaskeri ise Anadolu'daki ilmiye mensublarının işlerine bakmışlardır. Bu görevi başlangıçta nasıl yaptıklarına, gelişmiş şeklini alıncaya kadar geçirdiği safahata dair yeterli bilgilere, bugün için sahip değiliz. Yıldırım Bayezid, kadıların yolsuzlukları dolayısıyla bir takım tedbirler almış, bu arada kazaskeri azlederek yerine Şeyh Ramazan'ı kazaskerliğe tayin etmiştir. Bu olay kadılardan, daha ilk devirlerden itibaren kazaskerin sorumlu olduğunu göstermektedir. II. Bayezid döneminden itibaren kazaskerlerin en önemli ve zor görevinin adalet ve eğitim teşkilâtının mensubları olan kadıların ve müderrislerin işlerini yürütmek olduğu anlaşılmaktadır²⁵⁵. Gerçi giderek şeyhülislam ile aralarında bir vazife taksimi teşekkül etmişse de, şeyhülislamın tayin işlerini yürüttüğü ancak mevleviyetler ve yüksek müderrisliklerdir²⁵⁶. Halbuki devletin adli ve idarî teşkilatının esas birimi olan kadılıklara kadıların; yine memleketin her köşesine serpilmiş olan medreselere müderrislerin tayinleri-azilleri ve diğer işlemleri daima kazaskerlerin görevi olmuştur.

Kazaskerler, ilmiye sınıfı mensublarının tayin, azil, nakil, terfi gibi işlemlerini yaparken "rûznâme" adı verilen defterlere kaydederlerdi²⁵⁷. Kazaskerlerin, ilmiye sınıfı mensublarının işlerine ne zaman ve nasıl baktıkları hususunda karşılaşılan belirsizlikler, bu defterlerin tutulmaları konusunda da ortaya çıkmaktadır. Bu defterlerin en azından XVI. asır başlarından itibaren tutulduğunu ve devamlı tekâmül ederek düzenli bir şekil aldığını söylemek mümkündür. XVI. yüzyıl başlarına ait sadece mülâzemet kayıtlarını ihtiva eden bir defter bulunmaktadır²⁵⁸. Asrın birinci yarısına hatta sonlarına kadar ancak birkaç defter bilinmekte, XVI. asır sonlarından itiba-

²⁵⁴Âli, Osmanlı devlet teşkilatı hakkında verdiği hulâsada Rumeli kazaskerinin bu üstünlüğüne temas etmiş, ancak gelir (âidat) bakımından Anadolu kazaskerinin gelirlerinin fazlalığını belirtmiştir. *Künhü'l-ahbâr*, vr. 91..

²⁵⁵Meselâ, Mecdi'nin *Hadâ'iku'ş-Şaka'ik* te kazaskerlerin hayatlarından bahsederken verdiği bilgiler ve kullandığı ifadeler bunu göstermektedir.

²⁵⁶Görünüşte şeyhülislâma havale edilmiş olan bu mevleviyet ve büyük müderrisliklere yapılan tayinlerde padişahın ve sadrazamın daimâ etkili oldukları ve uygulamanın böylece cereyan ettiği görülmektedir.

²⁵⁷Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 87.

²⁵⁸TSMA. nr. D 5605/1-2.

ren çoğaltmaktadır ²⁵⁹. Kazasker rûznâmeleri bilinmekle birlikte²⁶⁰, yakın zamana kadar bu defterlerin yeri belli değildi. Kısa bir süre önce İstanbul Şer'îye Sicilleri Arşivi'nde Rumeli ve Anadolu kazaskerliklerine ait defterler tesbit edilmişti²⁶¹. Daha sonra kısmen Şer'îye Sicilleri Arşivi'ndeki defterlerin boşluklarını dolduran Rumeli ve Anadolu kazaskerliklerine ait Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde başka rûznâmelerin bulunduğu da görüldü²⁶².

A. Mülâzemet

a) Mülâzemetin ortaya çıkması ve gelişmesi: Osmanlı Beyliği'nde başlangıçta ilim ve tedris faaliyetleri başlangıçta komşu beyliklerden ve İslâm dünyasının Kahire, Şam, Semerkant gibi o zamanın ilim merkezlerinden gelen bilginlerin gayretleriyle yürütülmüş, giderek Osmanlı Beyliği kendine yeterli hale gelmiştir²⁶³. Bursa, Edirne daha sonra İstanbul başta olmak üzere diğer şehir ve kasabalarda birçok medresenin yapılarak hizmete girmesine

²⁵⁹Kanunî devri ve daha sonrasına âit tevcihleri ihtiva eden Süleymaniye Ktb. Esad Efendi Yzm. 2142 nolu *Târih-i Sılsile-i Ulemâ* adıyla bilinen defter (vr. 78a daki bir kayda istinaden müellifin Seydî-zâde olduğu tahmin edilmektedir.), şekil ve muhtevâ bakımından kazasker rûznâmelerine benzemekte ve sonradan yapılmış bir derleme intibasını vermektedir. Çünkü kazasker rûznâmeleri birkaç yıllık tevcihâtı ihtivâ ettiği halde bu defter uzun bir devreyi kapsamamaktadır. Muhtemelen pratik bir amaç için rûznâmelerden istifade ile yapılmış bir derlemedir. Bu defterin, Kanunî Sultan Süleyman devri tevcihlerine ait Tarih kayıtları *Araştırma Dergisi*, sayı 3 den ilâveli ayrı basım, Erzurum 1971, 76 sayfa.

²⁶⁰T. Gökbilgin, "Arpalık" *İA*, I, İstanbul 1941, s.594 de mütekeid kazaskerlerin kendilerine tevcih edilen arpalık için, talebesinden "Dört nefer tâlib-i ilim teşrif-i mülâzemet kabul" eylememektedirler demekte ve İstanbul Şer'î Siciller Arşivi, Rumeli kazaskeri defterlerini kaynak göstermektedir.

²⁶¹C. Baltacı, "Kazasker Rûznâmçeleri'nin tarihi ve kültürel ehemmiyeti" *İslam Medeniyeti Mecmuası*, IV, İstanbul, sayı I, s. 55-100. Müellif bu makalede Rumeli kazaskerliğine ait, ilki 951-959 (1544-1552), sonuncusu 1310-1312 (1892-1895) yıllarına ait olmak üzere, 257 rûznâme; Anadolu kazaskerliğine ait, ilki 1076-1077 (1665-1667), sonuncusu 1309-1310 (1891-1893) yıllarına ait olmak üzere 120 rûznâme hakkında kısa kısa bilgi vermektedir.

²⁶²İ. Erünsal "Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde bulunan bazı Kazasker Rûznâmçeleri" *İslam Medeniyeti Mecmuası*, IV, İstanbul 1980, sayı 3, s. 3-15. Müellif, adı geçen kütüphanede bulunan, ilki 989 (1981), sonuncusu 1234 (1818-1819) tarihli olmak üzere, Anadolu ve Rumeli kazaskerliğine ait 52 rûznâme hakkında kısa bilgi vermektedir.

²⁶³Fatih devrinde eğitim ve öğretim iyice yaygınlaşmasına rağmen, büyük üstadların hala zaman zaman dışardan geldiği bilinmektedir. İlim ve âlim dostu bu hükümdarın, büyük imparatorluk kurduğu halde kendi âlimlerinin henüz diğer İslâm ülkeleri âlimleriyle boy ölçüşecek durumda olmadığından üzüntü duyması bunu göstermektedir. H. İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 167.

ve buralarda talebeler yetişmesine rağmen Rumeli ve Anadolu'da yapılan fetihler sebebiyle, sadece ilmiye alanında değil hemen her sahada yetişmiş elemana ihtiyaç duyulmuştur. Bu sebeple mezuniyetten hemen sonra bir vazifeye tayin edilmiş olmaları ve ilmiye mensuplarının görev sürelerinin gayet uzun olması tabiidir. Fakat giderek medrese mezunlarının artması, birikmelere yol açmış ve tayin için beklemek zorunda kalmışlardı. Böylece medreseden mezun olan danışmendlerin adaletli olarak göreve başlamalarını sağlamak üzere mülâzemet ve nevbetin düzene donulması ve devletin bünyesine uygun bir sistemin benimsenmesi zaruret haline gelmiştir.

Mülâzemet lüzum mastarından gelmekte, bir yere veya bir kimseye bağlanmak, bir işte devamlı olmak anlamını ifade etmektedir. İlmiye ıstılahı olarak ise medrese mezunlarının gerekli kademelerden geçtikten sonra müderrislik ve kadılık almak için sıra beklemeleri ve meslekî tecrübe kazanmaları anlamına gelmektedir. Bu sırada namzet, eğer Anadolu ve Mısır'da vazife almak istiyorsa Anadolu kazaskerinin; Rumeli'de vazife almak istiyorsa Rumeli kazaskerinin muayyen günlerdeki meclisine devam eder, "matlab" denilen defterine ismini kaydetürirdi²⁶⁴. Osmanlı devlet teşkilatında mülâzemet sadece ilmiye sahasına mahsus bir terim değildir. Bir staj devresi manasına Osmanlı idarî²⁶⁵ ve askerî teşkilatında kullanılan bir tabirdir²⁶⁶ İlmiye teşkilatında medreseden mezuniyet ile bir mansıba tayin arasında geçen belli süreye mülâzemet denildiği gibi "müddet-i örfiye"sini tamamlayarak tekrar beklemek üzere kazasker divânına devam etmek için de aynı terim kullanılmaktadır. Bu ikinci manada mülâzemet kadılık veya müderrisliğin bir bölümü olduğu için daha sonra kadılık ve müderrislik bahsinde incelenmesi uygun olacaktır.

Mülâzemetle ilgili usul ve kaideler eskiden beri mevcut olmakla birlikte, başlangıçta izdiham olmadığından muhtemelen bu kaidelere fazla dikkat edilmemiştir. Ancak XVI. yüzyıl ortalarında meydana gelen bazı karışıklıklar ve haksızlıklar üzerine ilgililere şikayetler yapılmıştır. Kanunî Sultan Süleyman bu önemli konunun düzenlenmesi için Rumeli Kazaskeri Ebussuud Efendi'yi görevlendirmiştir. Atâ'nin bildirdiğine göre, Ebussuud

²⁶⁴ Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 45,48.

²⁶⁵ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1971, s.611.

²⁶⁶ *Kezâ*.

Efendi'nin 944 (1537) de Rumeli kazaskerliğine kadar²⁶⁷ mülâzemet kaydına hakkıyla riayet edilmiyor, yolunu bulan mansıba tayin olunuyordu. O sırada Anadolu Kazaskeri olan Çivi-zâde Muhyiddin Efendi²⁶⁸ bütün yabancıları "ecnebi olanları"²⁶⁹ mülâzemetten men etmiş, onlarda bir araya gelerek Padişaha arzuhal sunmuşlardır. Kanunî şikayetçilerin arzuhallerini Ebussuud Efendi'ye vererek incelenmesini ve mülâzemetin bir düzene konulmasını istemiştir. Ebussuud Efendi bunların mahrum bırakılması devletin itibarına yakışmaz diyerek²⁷⁰ herbirini birer göreve tayin eylemiş, mülâzimler için ayrı ayrı defter kullanılması usulünü getirmiştir. Ayrıca ulemadan her birine pâyesine göre ne kadar mülâzim vereceğini tesbit ederek, kabiliyetli adaylar için yedi senede bir nevbet usulünü tanzim ve arz etmiştir²⁷¹.

Bundan sonra muhtelif tarihlerde mülâzim vermek üzere ulemaya ih-sanlarda bulunulmuştur. Hükümdarın cülusunda, ilk seferlerinde, zafer kazanmalarında, şehzâde doğumlarında bir ih-san ve âtufet olmak üzere mülâzemet için izin verilmesi teâmül olmuştur²⁷². Özellikle Kanunî'nin saltanatı döneminde muhtelif tarihlerde hükümler çıkmıştır. Zilk'de 954(Aralık 1547)de ulema zümresine, mülâzim vermeleri için izin çıktığında, görevli ve mazul pek çok alim mülâzim vermiştir. Bu vesile ile Şeyhülislam Ebussuud Efendi 10, mütekaid Şeyhülislam Fenârî-zâde Muhyiddin Efendi 10, Rumeli Kazaskeri Muslihiddin Mustafa Efendi 7, Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi 5, Emir Efendi 7, Semaniye Müderrisi Hasan Çelebi 3, İstanbul kadısı Muhyiddin Efendi 3, Edirne kadısı Abdurrahman Çelebi 2, Semaniye Müderrisi Taşköpri-zâde Ahmed Efendi 3, olmak üzere sıra ile diğer ulema mertebelerine göre mülâzim vermişlerdir²⁷³.

²⁶⁷ Ebussuud Efendi'nin Rumeli kazaskerliği dönemi (944-952(1537-1545) oldukça önemlidir. Bu devirde mülâzemetin usulünün düzene konulmasından başka meşhur Budin kanunnâmesi, Selanik ve Üsküb livaları kanunnâmelerini hazırladığı; devrin şeyhülislâmı ile bazı dini konularda görüş ayrılıklarına düşerek, görüşlerini teyid için risaleler yazdığı, tezini isbatladığı bilinmektedir. C. Baysun, "Ebussuud Efendi", *İA*, IV, İstanbul 1945, s. 95-96 ; U.Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, yayınlayan, V.L. Menage, Oxford, 1973, S. 190.

²⁶⁸ M. Cavid Baysun "Çivi-zâde" *İA*, III, 438-9.

²⁶⁹ II. Bayezid devrine ait olan defterde "Mülâzemetle tâlib olan acemler ve müteaccimler..." tabiri geçmektedir. TSMA, nr. D. 5605/1.

²⁷⁰ "Mahrûm olmaları şâyeste-i nâmûs-ı saltanat değildir". Atâ'i, s. 184.

²⁷¹ Atâ'i, s. 184 ve oradan naklen Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 45.

²⁷² Uzunçarşılı, *İlmiye*, s.45-46.

²⁷³ İstanbul Şer'i Sicilleri Arşivi, Rumeli Kazaskerliği Rûznâmeleri, nr. I, s. 13. Bu Rûznâme mezuniyet tezi olarak hazırlanmıştır: N. Ceylân, *951-959 (1544-1552)tarihli Rumeli kazaskeri*

1 Şa'ban 963(10 Haziran 1556) tarihinde İstanbul, Edirne, Bursa, Mısır kadınlarından dörder mülâzim, Şam, Haleb, Bağdad kadınlarından ikişer mülâzim, seksen akçeli müderrislerden ve seksen akçe ile mütekaid olanlardan üçer mülâzim alınarak, geçen nevbette bu usulün uygulandığı belirtilmiş, şimdiki halde de aynı usulün devam etmesi hususunda Rumeli Kazaskeri Abdurrahman Efendi tezkire vermiş, buna binaen ruusa kaydedilmiştir²⁷⁴.

Hâmid Efendi'nin Rumeli kazaskerliği sırasında biri Zilhicce 968(Ağustos-Eylül 1561), diğeri de Şa'ban 973(Şubat-mart 1566) da olmak üzere iki kere nevbet ferman olunmuş, ulemadan mülâzim alınmıştır. Birincisinde kazaskerler onar; İstanbul, Edirne, Bursa (Bilâd-ı selâse) kadınları beşer; diğeri büyük mevleviyetler üçer mülâzim vermişler ve bu kanun olmuştur²⁷⁵. İkincisi, Ebussuud Efendi'nin *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyê'l-Kur'âni'l-azîm* adlı meşhur tefsirini Padişaha arzemesi üzerine olmuş, mevâcibine yüz akçe zam yapılp²⁷⁶, sayfiye ve şitâiye hil'atler verilip, bütün talebesi mülâzim alınmıştır. Bu vesile ile "tatyib-i hâtur için" mazul ve görevde olan kazaskerlerden de onar mülâzim alınıp bu, usul ittihaz olunmuştur²⁷⁷. Daha önce belirtildiği gibi padişahlar zaman zaman fermanlar çıkararak mülâzemet sistemine riayet edilmesini isterlerdi. III.Mehmed tahta cülûsunda Rumeli Kazaskerine ferman göndererek mülâzemetle ilgili bazı prensipleri tekrarlamıştır²⁷⁸:

Rumeli Kazaskerine Hüküm ki:

Sa'âdet ü ikbâl ile taht-ı sa'âdet-bahta cülûs-ı hümâyûnum vâki' olduktan sonra ulemâ-i izam -*kessera'llâhu emsâlehüm ilâ yevmi'l-kıyâme* - teşriften nevbet mülâzemeti alınmak fermânım olup, lâkin zâten ve zamânen müstahikk-ı mülâzemet olanlar arz olunup, mevâlî-yi izâm ve kuzât ve

Rûznâmesi (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, tarih bölümü mezuniyet tezi) İstanbul 1980, s. 18 vd.

²⁷⁴ *Mühimme*. nr. II, h.939.

²⁷⁵ *Atâ'î*, s. 243.

²⁷⁶Uzunçarşılı, Ebussuud Efendi'nin şeyhülislamlığına kadar şeyhülislamların derecelerinin kazaskerlerden aşağı olduğunu, Kanuni'ye bu eserini takdim edince o zamana kadar üç yüz akçe yapılarak kazaskerlerle aynı seviyeye yükseltildiğini; eserini tamamlayıp Padişâh'a sunduğu zaman yevmiyesinin altıyüz akçeye çıkarıldığını, bu suretle hem maddî hem de manevî yönden şeyhülislamın kazaskerden üstün hale geldiğini ileri sürmektedir. *İlmiye*, s. 235.

²⁷⁷ *Târih-i Silsile-i Ulemâ*, 5b ; *Atâ'î*, s. 186.

²⁷⁸ *Mühimme*, nr. LXXIII, h.740.

müderrişin mâ-tekaddemden ne mikdâr vere-gelmişler ise girü ol mikdâr ver-rüp, kanun üzere zâ'id ü nâkıs vermeyüp ve nefsinde ehl-i ilim olanlar üzerine ile veyahud gayri tarîk ile cehele takdim olunmayup ve vech-i meşrûh üzere yolu ve istihkakı ile mülâzemet arz olunanların eşkal ve evsafı yazılup, aynı ile mülâzemet defterinde kayd olunmak bâbında fermân-ı kazâ cereyânım sudur bulmuştur.

Buyurdum ki: vardukda fermân-ı celilü'l-kadrim üzere mevâlî-yi izam ve kuzât ve müderrişin mâtekaddemden ne mikdâr mülâzim vere-gelmişlerdir, vech-i meşrûh üzere zâten ve zamânen müstahakk olanlardan girü ol mikdâr verüp, kanundan zâ'id ü nâkıs vermeyüp ve arz olunanların eşkal ü evsâfın deftere yazdura ki sonradan bir tarîk ile ecnebî kayd olunmağa kabil olma.

Bu cülûs münasebetiyle mazul mevâlî, kazaskerler, İstanbul, Edirne ve Bursa kadıları, yüksek medrese müderrislerinin eskiden verdikleri mikdarlarda, hoca efendilerin 25, eski şeyhülislamın 25'er, o sırada Şeyhülislam olan Bostan-zâde Mevlânâ Mehmed Efendi'nin ise 30 mülâzim vermesi ferman olunmuştur²⁷⁹.

Rumeli Kazaskerine hitaben gönderilen Ramazan 1006(1598) tarihli ferman mülâzemetle ilgili hükümler ihtiva etmekte, Haremeyn'den başkasında teşrifden mülâzim alınmamasını, kenar medreselerden mülâzim ve 50 akçe medreseden muid alınmaması, ancak bânisi hayatta olanlar bir veziri-âzam medresesi olursa bunun müstesnâ olacağı belirtilmektedir²⁸⁰. Ayrıca hocanın ölümünden (mevtadan) iki nevbetlik danışmend alınıp, geri kalan talebelerin diğer ulemâyâ tevzi edilmesi, mevâlî mazul olduğunda alınacak mülâzim sayısına dikkat edilmesi ve kasaba kadılarından, buldukları yerde mevleviyete nâil olanlardan mülâzim alınmaması gibi hükümler ihtiva etmektedir.

b) Mülâzemet yolları

1. Nevbet yoluyla mülâzemet: Muayyen aralıklarla mevâlî ve yüksek müderrislerin mülâzim vermeleridir. Ebussuud Efendi'nin Rumeli kazaskerliği zamanındaki düzenlemede bunun yedi yılda bir olmak üzere

²⁷⁹ Selânikî, *Tarih* s. 514, Muharrem 1004(kasım 1595).

²⁸⁰ Süleymaniye ktb. Aşir efendi yzm. nr. 1004, vr 69b-71a, bu ferman Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 244-246 arasında özet olarak, Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s.630-632 arasında tam olarak verilmiştir.

kararlaştırıldığı bilinmektedir²⁸¹. Bu yedi yıl prensibine tam olmamakla birlikte takribî olarak riayet edildiği görülmektedir,

Topkapı Sarayı Arşivi'nde 968(1560-1561) yılı nevbetinde mülâzim olanların listesini ihtiva eden bir defterde, nevbet yoluyla verilen mülâzemetin tarihleri hakkında bilgi bulunmaktadır. Burada, daha önce "zümre-i ulemâdan" nevbetle alınan mülâzimlerin ve "akçeli çelesi"lerden ²⁸² mülâzim olanların toplam olarak 246 kimse olduğu; bunlardan sonra "fetvâ emanetinden" ve "teşrifden" ve intihabdan o zamana kadar 108 kimsenin mülâzemetine kabul olunduğu böylece ceman 354 kimsenin mülâzim olduğu belirtilmektedir. Bu mülâzimlerden Rumeli'de 50 kimseye, Anadolu'da ise 106 kimseye görev verildiği ve geriye 194 kimsenin kaldığı, bu defa nevbetle mülâzemetine kabul edileceklerin 170 kimse olduğu beyan edilmektedir. Bunlardan başka Süleymaniye Darulhadis'inden mütekaid iken vefat eden Yahya Çelebi'nin ²⁸³ "intihabından" ve Ayasofya Medresesinden mütekaid olan Abdurrahman Efendi'den alınacak olanlar, ayrıca "bahçe-i amireler" den, "saraçlarda" ve "fırında" olan hocalardan mülâzim alınacakların bulunduğu belirtilmektedir.

Bu açıklamadan sonra çeşitli tarihlerdeki nevbet yoluyla mülâzemet hakkında şu bilgi verilmektedir²⁸⁴.

930(1523-1524) da Kadri Efendi'nin Anadolu kazaskerliğinde²⁸⁵

939(1532-1533) da yine Kadri Efendi zamanında

²⁸¹ Atâ'i, s. 184.

²⁸²1006 tarihli Rumeli kazaskerine hitaben çıkan fermanında, "Ulufe mutasarrıf olanlardan, Yeniçeri ve sipahi ve topçu...kalafatçı ve gayriden mülâzim alınmaya. Zira bunların ulufeleri cündî akçesidir" denilmektedir. Süleymaniye Ktb. Aşır Ef. yzm. nr. 1004, vr. 70a-b.

²⁸³ Leys-zâde Yahya Efendi olması kuvvetle muhtemeldir. Süleymaniye Darulhadis'inde müderrislik yapmış ve 968(1560-1561) de vefat etmiştir. *Sicill-i Osmânî*, IV, 633.

²⁸⁴ Topkapı Sarayı Arşivi nr. D. 5605/2, 5 varak (yazılı kısım 3 varak). Bu ufak defterde Ebussuûd başta olmak üzere, muhtelif mevâlî ve müderrisin görevleri ve kaç mülâzim verdikleri belirtilmektedir. Toplam yüz yetmiş dânişmend bu vesile ile mülâzim olmuşlardır. Mevâlî'nin isim ve görevlerinden bu nevbetin tarihlerinin 968(1560-1561) olduğu anlaşılmaktadır. Atâ'i'nin de belirttiği gibi, bu tarihte Hamid Efendi'nin Rumeli kazaskerliğinde nevbet fermân olunmuştur. Atâ'i, s.243.

²⁸⁵ Kadri Efendi 929(1522-1523) senesinde Anadolu kazaskeri olmuş, uzun süre bu görevde kaldıktan sonra 944(1537-1538) senesinde 150 akçe ile mazul olmuştur. Daha sonra şeyhülislâmlıkta bulunmuş, Bursa'da bir medrese inşa ettirmiştir. Mecdî, s. 442, *Sicill-i Osmânî*, III, 345, Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 265-266.

946(1539-1540) da Ebussuud Efendi'nin Rumeli kazaskerliği zamanında

951(1544-1545) de yine Ebussuud Efendi zamanında

954(1547-1546) de Bostan Efendi'nin Rumeli kazaskerliği zamanında²⁸⁶

959(1551-1552) da Abdurrahman Çelebi'nin Rumeli kazaskerliği zamanında ²⁸⁷

963(1555-1556) de yine Abdurrahman Efendi zamanında nevbet olunmuştur ²⁸⁸.

2. Teşrif yoluyla mülâzemet: Mevâli ve yüksek medrese müderrislerinin, büyük şehir müftülerinin göreve tayinlerinde, görev değişikliklerinde, sefere katılmalarında teşriften mülâzim vermeleri usuldü. Bunun esaslarına mülâzemetle ilgili fermanlarda sık sık temas edilmiştir²⁸⁹.

²⁸⁶ Bostan Efendi zamanındaki bu nevbet defterin der kenarında verilmiştir.

²⁸⁷ Abdurrahman Efendi Şevval 958 (Ekim 1551) de Rumeli kazaskeri olmuş, 20 Şevval 964(16 agustos 1557) de mazul olmuştur.Daha sonra Muharrem 981 (Mays 1575)de Rumeli kazaskeri olmuş. Rebiulevel 983(Nisan 1575) mazul olmuş, üç gün sonra vefat etmiştir.

²⁸⁸ Abdurrahman Efendi'nin tezkiresi üzerine çıkan hükümde bu münasebetle ileri gelen ulemanın kaçar mülâzim verecekleri belirtilmiştir. *Mühimme*, nr. II, h.939.

²⁸⁹ *Mühimme*, nr. II, h.117. (14 Rebiulevel 963/27 ocak 1556).

**951-959(1544-1552) tarihli Rûznâme (mülâzemet kayıtları) de
"Teşrif" den mülâzım veren ulemâ ve mülâzım adedleri şöyledir ²⁹⁰**

Ulemânın ismi	Teşrifi	Aded	Tarih
Ebussuud Efendi.	Rumeli kadıaskerliğinden Müftülüğe geçişte	6	4.N.952 (9.XI.1545)
Şeyh Mehmed Ef.	Rumeli kadıaskeri olunca	3	27.N.952 (2.XII.1545)
Muslihiddin Ef.	Rumeli kadıaskeri olunca	3	26.Ş.954 (11.X.1547)
Muslihiddin Ef.	Teşrif-i sefer-i Tebriz	3	1.ZA.955 (2.XII.1548)
Emîr Ef.	Anadolu kadıaskeri olunca	3	28.M.954 (19.III.1547)
Muslihiddin Ef.	Anadolu kadıaskeri olunca	3	B-Ş.954 (VIII-IX,1547)
Sinan Çelebi Ef.	Anadolu kadıaskeri olunca	3	954 (1547)
Sinan Ef. (Anadolu kadıaskeri)	Teşrif-i sefer-i Tebriz	2	1.ZA.955 (2.XII.1548)
Sinan Ef.	Amasya Müftüsü olunca	2	-
Abdülkadir Çelebi	Haleb kadılığında Mekke kadılığına	2	6.RA.954 (25.IV.1547)
Kara Çelebi	Amasya kadısı olunca	1	M-S.956 (II-III.1549)
Perviz Ef.	Bağdad kadısı olunca	1	-
Mehmed Çelebi	Mekke kadısı olunca	2	N.956 (IX-X.1549)
Yahya Çelebi	Bağdad kadılığını teşrifden	1	957(1550)
Salih Ef.	Mısır müfettişliğinden Semaniye müderrisliğine	2	10-20Ş.953 (4-14.XII.1546)
Mevlânâ Gürcân	Amasya Medresesi müderrisi olunca	1	955 (1548)
Halil Çelebi	İki Şerefeli Medrese müderrisliği	1	955 (1548)

²⁹⁰ İSSA. RKR. nr. I.

3. Mevtâdan mülâzemet: Ulemadan vefat edenlerin geride kalan dânişmentleri belli usuller içerisinde mülâzım olurlardı. Eğer kalan talebeler çok ise bunlar, dirâyetli, güvenilir bir âlim (mümeyyiz, müfettiş) tarafından, bazanda bizzat kazasker tarafından imtihan edilir ve mülâzemetin intihab ve umum dereceleri belli olurdu²⁹¹. Bir kısmı da nevbetten daha sonra mülâzım olmak üzere sıraya girerlerdi.

Hocanın ölümünden sonra, bundan istifade ile birçok kimsenin hak iddia etmesi mümkün olduğundan, mevtâdan mülâzemet ihtilâflı ve suistimâle müsâ'id idi. Bu nevi ihtilâflarda kazaskerin büyük yetkisi olduğundan şikayetler de ona yapılırdı. Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi hakkındaki tahkikat defterindeki bir ihtilâf, mevtâdan mülâzemet hakkında bazı önemli bilgiler vermektedir²⁹². Mısır kadısı iken ölen Abdi Efendi'nin bazı talebeleri nevbetten, bazıı intihabdan ve bazıı da umumdan olmak üzere, hepsinin mülâzım olunması ferman olunmuştu. İmtihan olunup, henüz mülâzımlerin dereceleri belli olmadan, iki talebesine Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi tarafından görev verilmesi, şikayet konusu olarak, tahkikat açılmış ve bu konu ile alakalı bazı sorular tevcih edilmiştir.

Sinan Efendi cevabında, merhum Abdi Efendi'nin talebelerini birkaç defa imtihan etmek istediğini, herbirinde engel çıktığını, hepsinin mülâzım olması emr-i şerif ile kesinleşmiş olduğundan iki talebesine mülâzemetin en aşağı derecesi olan umumdan mülâzım olmak üzere görev verildiğini belirtmiştir. Bunun üzerine Emir Efendi'nin talebesinden Hüseyin, bir medrese için, kazaskere arz verdiği halde, netice alamadığından şikayet etmiş, Sinan Efendi cevabında, arz getirip istediği medresenin yevmi yirmi akçelik asıl mülâzım mansıbı olduğunu, imtihan edilip, mertebesi belli olmayan bir mülâzıme müntehab mansıbı verilemeyeceğini söylemiştir.

²⁹¹ 14. Receb 963(24 Mayıs 1556) tarihli hükümde "Paye-i serir-i a'laya arz olunup, mevaliden evvelden ola-geldüğü üzere umum mülâzımı alınmak buyuruldu. Amma Müftü Efendi hazritlerinden üç ziyade alınmak buyuruldu. Adetleri on imiş, ziyade buyurulan ile on üç mülâzım olur"denilmektedir. *Mühimme*, nr. II, h. 866.

²⁹² *Tahkikat Defteri*, TSMK, Revan Köşkü yzm. nr. 1506, vr. 11a-b. Bu tahkikat ve defterin mahiyeti için bk. kadılık kısmı.

Vefat eden ulemanın danışmenlerinin mülâzım alınması
(İŞSA, Rumeli Kadaskerliği, Rûznâme Nr. VII, s. 20-44)

Ulemanın ismi	Alınan mülâzım	Alınacak mülâzım	Mülâzemet tarihi	Mümeyyiz (müfettiş)	Açıklama
Kemal Beğ-zâde Mehmed Ef. İstanbul Payesi ile Havass-ı Konstantiniye kadısı	5	27	10.6.1008	Mustafa (Sultaniye Müderrisi)	Kalanlar gelecek nevbetlerde dörder dörder alınmak üzere bekaya defterine kayd olundu.
Fenari-zâde Mahmud Ef. Trablus Şam kadısı	3	10	C.1008	Mustafa (Sultaniye Müderrisi)	Kalanlar gelecek nevbetlerde üçer üçer mülâzım alınmak fermân olundu.
Nevî Ef. Sultan Murad Şehzadeleri Hocası, 150 akçe kaza-i asker tekaidü ile mütekaid	7	14	15.B.1008	Mustafa (Sultaniye Müderrisi) Danışmenlerin defterini tutan	Geri kalanlar gelecek nevbetlerde yedişer yedişer mülâzım alınmak fermân olundu.
Gelibolulu Mahmud Ef. Sabıka Trablus Şam kadısı Gelibolu'da Sarıca Paşa Medrese müderrisi	3	6	B.1008	Mustafa (Sultaniye Müderrisi)	Geri kalanlar gelecek nevbetlerde üçer üçer mülâzım alınca fermân olundu.

Ulemanın ismi	Alınan mülazım	Alınacak mülazım	Mülazemet tarihi	Mümevîz (müfettiş)	Açıklama
Yahya Ef. Galata kazasından mazul Nakibul eşraf	5	14	6.Ş.1008	Seyyid Ali Ef. (müderris)	Geri kalanlar gelecek nevbetlerde dörder dörder alınmak fermân olundu.
Abdulbaki Ef. (şair Baki) Rumeli kadiaskerliğinden mütakaid	15	32	1.CA.1009	Azmi-zâde Ef. (müderris)	Geri kalanların, kanun üzere gelecek nevbetlerde alınması fermân olundu.
Seyrek-zâde Ef. Selanik kadılığundan mütakaid	4	22	1.CA.1009	Azmi-zâde Ef. (maderris)	Kalanların gelecek nevbetlerde alınması fermân olundu.
Sinan ef. Edirne Bayezid Medresesinde müderris (Medine teka-idü verildi)	3	4	1.CA.1009	-	Kalanların gelecek nevbetlerde kanun üzere alınması ferman olundu.
Ebussuûd-zâde, Mustafa Ef. Rumeli kadiaskeri idi.	15	-	6.N.1009	-	-
Muhiddin Ef. (Kurd-zâde) İznik Orhan Bey Medresesi müderri	2	-	6.Ş.1009	-	Biri mu'îd biri muzâf ²⁹³

²⁹³ Muzâf, medresede mu'îdin yardımcısı anlamına gelmektedir. Uzunçarşılı, *İlmîye*, s. 335.

Ulemanın ismi	Alınan mülazım	Alınacak mülazım	Mülazemet tarihi	Mümeyyiz (müfettiş)	Açıklama
Pir Ali Ef. (Hangah Medresesi müderrisi)	2	-	Ş.1009	-	Biri mu'îd muzâf
Ubûdî Ef. Süleymaniye müderrisi	3	2	-	-	Kalan iki danişmend gelecek nevbette mülâzım olacak
İbrahim Ef. Trablus kadısı	1	-	-	-	İlmen mülâzemete lâyık olduğundan elinde mevlasından mühürlü temesükü bulunmakla
Husam Ef. Sahn müderrisi	2	-	-	-	Geri kalanlar ulemaya tevzi edilecek
Abdullah Ef. Süleymaniye müderrisi	İleri gelen alındı	2	-	-	Gelecek nevbette alınmak üzere kayd olundu.

4. İ'âdeden mülâzemet: Mülâzim verme hakkına sahip olan yüksek medrese müderrisleri, mu'îdlerinden ve talebelerinden layık olanları mülâzim verirlerdi. Büyük kadılar (mevâlî), eğer medreseden kadılığa geçmişler ise, ayrıldıkları medresedeki mu'îdlerini i'âdeden mülâzim olarak verirlerdi. Ayrıca, kadılık yaptıkları şehrin medreselerinden birinde ders okutan büyük kadıların mülâzim vermeleri gerektiğinde, buradaki mu'îdlerini i'âdeden mülâzim verdikleri olurdu.

5. Müstakil arz ile mülâzemet: Çalışkanlığı veya herhangi bir hizmette yararlığı görülen danışmentler bir yetkilinin vasıtası ile müstakil arz edilip mülâzim olurlardı. İstanbul kadısı iken vefat eden Kemal Bey-zâde talebesinden Muharrem b. Mehmed, uzun süre Malta'da esir kalmış, kurtulduktan sonra ehl-i ilim olması ve vezîîâzam Sinan Paşa'nın da isteği üzerine arz edilerek mülâzim olmuştu²⁹⁴. Aynı şekilde, Veziriâzam İbrahim Paşa ve Mehmed Paşa ile çıkan orduda hizmeti görülen iki danışmend usul üzere arz edilerek mülâzim olmuşlardı²⁹⁵.

6. Tezkire hizmetinden mülâzemet : Görevde bulunan kazaskerlerin altı ayda bir tezkirecisini mülâzim olarak vermesi usuldü. Anadolu Kazaskeri Mehmed Efendi'nin tezkirecisi olan Mevlânâ Mustafa el-İstanbulî, âdet üzere altı ayda bir tezkireci alındığından mülâzim olması arz olunarak kabul olunmuştur²⁹⁶. Aynı şekilde Mevlânâ Mustafa b. Mehmed eski Anadolu Kazaskeri Mehmed Efendi'nin 1 Safer 1008(23 Ağustos 1599)den itibaren tezkirecilik hizmetinde bulunmuş, mülâzemeti arz olunarak kabul olunmuştur²⁹⁷. Mevlânâ Mustafa b. Receb Kazasker Ahî-zâde Abdülhalim Efendi'nin tezkirecilik hizmetinde bulunup altı aylık müddeti tamam olunca mülâzemeti kabul olarak deftere kaydolunmuştur²⁹⁸.

7. Fetvâ emanetinde mülâzemet: Şeyhülislâmların, altı ayda bir fetvâ emanetinden bir mülâzim vermesi usuldü. Şeyhülislâm Hoca sadeddin Efendi'nin fetvâ emaneti (eminliği) hizmetinde olan danışmendi Mevlânâ Abdullah b. Mehmed Efendi bu görevde altı ayını doldurunca mutad üzere mülâzemeti arz olunarak kabul olunmuştur. 6 Rebîulevvel 1008 (26 Eylül

²⁹⁴ İŞSA, RKA, nr. VII, hüküm 3.

²⁹⁵ Kezâ, hüküm 7.

²⁹⁶ Kezâ, hüküm 28.

²⁹⁷ Kezâ, hüküm 54.

²⁹⁸ Kezâ, hüküm 57.

1599)²⁹⁹. Aynı şekilde Şeyhülislâm Sunullah Efendi, meşihatte bir yılını doldurduğundan iki danişmendi fetvâ emaneti hizmetinden mülâzım alınmıştır. 19 Safer 1009 (30 Ağustos 1600)³⁰⁰.

c) Mülâzemet usulünün bozulması ve sebepleri: XVI. asrın ikinci yarısında Osmanlı müesseselerinde görülen bozulma ilmiye mesleğinde de kendini göstermiş, XVII. yüzyılda ise iyice belirgin hale gelmiştir Devlet, ilgililere hitaben gönderdiği fermanlarda bozuklukların nerelerden kaynaklandığını ve bunları önlemek için ne gibi tedbirler alınması gerektiğini sık sık belirtmiş, eski kanunlara uyulmasını istemiştir. Resmi nitelikteki bu teşebbüslerin yanında o dönemlerin ilim ve devlet adamları Osmanlı tarihi ve teşkilatına ait eserlerinde, ilmin ve ilim adamlarının itibarını korumak için görüşlerini belirtmişlerdir. Bunların birkaç noktada özetlenmesi mümkündür.

1. Ulemâ çocuklarının mülâzemet kabulü: Osmanlılarda ilmiye sınıfında, ilk defa Fenârî-zâdelere bazı imtiyazlar tanınmış³⁰¹, bunlar giderek diğer ulema çocuklarına da teşmil edilmiştir. Başlangıçta sadece bir teşvik ve taltif unsuru olarak kullanılan bu ihsanlar dolayısıyla, ulemanın birbirinin çocuğunu kayırıp himaye etmesi bir alışkanlık haline gelmiş, bu ise ilmiye sınıfına telafisi mümkün olmayan bir darbe tesiri yapmıştır. Çalışkanlığı ve dürüstlüğü ile bir danişmendin ulaştığı mevkiye, ulemadan birinin çocuğunun kolayca gelmesi çalışanların şevkini kırmış; daima şikayet konusu olan bu ikilik kaldırılmamış bilakis giderek artmıştır. Nitekim, bu iki grup arasında farklılık olması gözden kaçmamış ve III. Mehmed'in 1006 tarihli fermanında, bunların eşit tutulmamaları, arada fark olması gerektiği belirtilmiş³⁰²; IV. Murad'ın, 1045 (1636) tarihli Rumeli kazaskerine hitaben gönderilen fermanında³⁰³ ise mevalî-zâdelerin tayin edilen mümeviz tarafından imtihan edilmesi liyakatı görüldüğü takdirde mülâzım olmaları şartı koşulmuştur³⁰⁴.

²⁹⁹ Kezâ, hüküm 8.

³⁰⁰ Kezâ, hüküm 72.

³⁰¹ Atâ'î, s. 32; Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 71-72.

³⁰² Süleymaniye Ktb., Aşir Ef. yzm., nr. 1004, vr. 69b-71a.

³⁰³ Rumeli Kazaskeri Nuh Efendi'ye hitaben yazılmış Şevval 1045/Mart 1636 tarihli ferman, Nuruosmaniye ktb., nr. 5193/6, vr. 1b.

³⁰⁴ Halbuki, 1127 (1715) tarihli rikâb-ı hümâyün kaymakamına hitaben gönderilen fermanında, layık olan bir kimseye mülâzemet verildiğinde, mülâzimin tanıdığı ismi, yaşı, kimden okuduğu, ne okuduğunu şeyhülislâmın bilmesi istendiği halde, "Ulemâ-zâdeler ise ancak kimin oğlu olduğu arz olunmak kifâyet eder" denilmektedir. Râşid Mehmed Efendi, *Tarih-i Râşid*, IV, İstanbul 1282, s. 48.

2. Meslekten olmayanların mülâzemetine kabulü: İç-âhur, taş-âhur, has-fırın, saraçhane, bostan ve ambar gibi yerlerde hocalık yapan kimselerin mesleğe girmeleri, tek gayeleri ilimle uğraşmak olan çalışkan adayların yolunu tukamıştır.

951-959(1544-1552) tarihli kazasker rûznâmesinde bu gibi yerlerde hoca olanların durumları değişik bir şekil arz etmekte; bunların umumiyetle, büyük âlimlerin talebelerinden bulunduğu görülmektedir. Mesela, Anadolu Kadıaskeri Sinan Çelebi talabelerinden Abdurrahman saraçhane hocası, Alâüddin iç-âhur hocası olması ve sefer-i hümâyûna da katılmaları sebebiyle mülâzemetine kabul buyuruluyorlar (5 Safer 956/5 Mart 1549)³⁰⁵. Rumeli Kazaskeri Muslihiddin Efendi talebelerinden Taş-âhur'da hoca olup, iki yıl hizmeti olan Muhyiddin'in mülâzim olması kabul buyuruluyor, ancak bundan sonra hizmetin üç yıl olması fermân olunuyor, (5 Rebîulâhîr 958/12 Nisan 1551)³⁰⁶ Aynı şekilde, Molla Çelebi talebelerinden Fırın-ı has hocası Nasrullah'ın mülâzemeti arz olunup, kabul buyuruluyor. (5 Rebîulâhîr 958/12 Nisan 1551)³⁰⁷.

Daha sonraları, özellikle XVI. asrın sonlarından itibaren bu yolun zorlandığı, kötüye kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kaynakların bildirildiğine göre bazı liyâkatsız, ilimden uzak kimseler kendi memleketlerinde bir iş bulamıyarak İstanbul'a geliyor, yukarıda belirtilen yerlerde hocalık yapıpktan sonra bir yolunu bularak mülâzimlerin rağbet etmedikleri kenar medreselerden birinde bir süre müderrislik yaparak, mesleğe girmiş oluyordu. Daha sonra hediye ve rüşvetlerle kısa zamanda "kat-ı merâtib ederek" yükseliyordu. Bunlar meslekten yetişen danışmendlerin şansını azaltıyor, mesleğin itibarını düşürüyordu. Daha sonra bu usulün tamamen kaldırılmadığı, sadece bazı kısıtlamalara gidildiği görülmektedir. Nitekim, 1006 tarihli fermanında, 140 kişinin bu yolla mülâzim olduğu, halbuki ancak 5 veya 6 kimsenin bu şekilde mülâzim olabileceği belirtilmektedir³⁰⁸. Ne var ki, bu fermanların sahiblerinin bile meseleye lâykıyla eğildikleri söylenemez. Hatta 1006 tarihli fermanın iki sene sonra Rebîulevvel 1008 (Eylül-ekim 1599) de Davud Paşa bahçesi hocası olan Mevlânâ Hızır b. Süleyman Kastamonî'nin Padişâh'ın bahçeye geldiği bir sırada arzuhal vererek mülâzim olmak istemesi üzerine,

³⁰⁵ İSSA, RKR. nr. I, s. 18.

³⁰⁶ Kezâ, s. 26.

³⁰⁷ Kezâ, s. 26.

³⁰⁸ Süleymaniye Ktb. Aşir Ef. yzm. nr. 1004, vr. 69b-71a.

bizzat III. Mehmed bile bir Hatt-ı hümayûn ile Hızır b. Süleyman'ın mülâzim olmasını emretmiştir³⁰⁹.

Mustafa Âlî, mesleğin çilesini çekmeden avam takımından kimselere imamlık edenlerin bir yolunu bularak mülâzim olmasından ve yükselmesinden şikayet etmektedir:

Evelâ nice has bağçeler
 Menzil oldu avam-ı etrâke
 Bir nice câhil, kadı danişmend
 Acemi bir gürûh-ı nâpâke
 Yani ki anlara imâmet eder
 Yüz komağı ol öğreker hâke
 İş bu hizmet anı mülâzim edüp
 Ergürür başlarını eflâke³¹⁰.

İlmiye tarîkı dışından mesleğe giren bir diğerk zümre de "cündî" denilen ve muayyen miktarda ücret alan yeniçeri, sipâhî, topçu ve kalafatçılardır. Bunlarda bir yolunu bularak, hatta bazan yüksek ücret ile mesleğe girerlerdi. Kanunî devrinde bu yol ile mülâzim olan üç yeniçerinin ismi geçmektedir. Rumeli Kadiaskeri Muslihiddin Efendi'nin talebesi olan Yeniçeri Pîr Mehmed'in mülâzim olmasını hocası arz etmiştir. (23 Ramazan 954/6 Kasım 1547). Taşköpri-zâde Ahmed Efendi'nin talebesi Yeniçeri Muhyiddin'in ve Çelebi Efendi talebesi Yeniçeri Hasan'ın mülâzemetlerini Paşa arz etmiş ve kabul olunmuştur³¹¹.

III. Mehmed devrine ait 1006 tarihli ferman'da, bu husus üzerinde önemle durulmakta, bu kimselerin aldığı 30-40 akçenin "cündî akçesi" olduğu, ilmiye tarîkı ile alakası bulunmadığı belirtilmektedir. Eğer bunlar içerisinde liyâkatlı kimseler var ise "mümeyyiz" huzurunda imtihan olarak ve ilk kademededen (aldıkları 30-40 akçelik cündî akçesine itibâr edilmeyerek) mesleğe girmeleri ferman olunmaktadır³¹².

³⁰⁹ İŞSA, RKR, nr.VII, s.9.

³¹⁰ Âlî, *Mevâ'idü'n-nefâ'is fi kavâ'idi'l-mecâlis*, (yazmadan tıbbî basım) İstanbul 1956,s.103.

³¹¹ İŞSA, RKR, nr. I, s.11.

³¹²Süleymaniye Ktb. Aşir Ef. yzm. nr. 1004, vr. 69b-71a.

3. Ehil olmayanların iltimas ve şefaata ile mülâzemet kabulü: Dânişmendlerin mülâzimliğe kabulü için bazı ileri gelen zevatın vasıta olduğuna dair bir çok örneğe rastlanmaktadır. Böylece himaye edilen dânişmendler öne geçerek mülâzemet defterine kaydolunmaktadırlar ki bu davranışların ilmiye mesleğinin yıpranmasında büyük etkisi olmuştur.

II. Bayezid devrine ait 907-910(1501-1505) tarihlerine ait mülâzemet defterinde Şeyhülislâm Efdal-zâde'nin ölümünden sonra kalan talebelerinden Murad'ın Yeniçeri ağası iltimasıyla mülâzim olduğu (Cumadelülâ 910/Ekim-Kasım 1504) zikredilmektedir³¹³.

Kanunî devrine ait 951-959(1544-1552) tarihlerine ait mülâzemet defterinde ise bu şekilde bir vasıta ve şefaata ile mülâzim olan bir hayli dânişmend bulunmaktadır:

Şefaata eden	Rûznâme sayfa numarası ³¹⁴
Şehzâde Mustafa	2, 12, 17, 18.
Şehzâde Bayezid	14, 17, 20, 22, 23.
Şehzâde Cihangir	13, 19.
Şehzâde Selim	12.
Paşa hazretleri	7, 8, 11.
Kapı Ağası Haydar Ağa	15, 7, 10, 12.
Şeyh Bâli	16.
Şirvan-zâde	5.
Han hazretleri	18.
Elkas Mirza	10, 17.
Reisülküttâb tezkiresiyle	20.

Resmî nitelikte bu defterde şefaata ile mülâzemet alanların açıkça zikredilmiş bulunmasına dayanarak, bu şekildeki tavassutun, o zamanlarda normal bir davranış olduğunu söylemek mümkündür. Fakat durumun, kimsesiz

³¹³ TSMA, nr. D. 5605, vr. 2b.

³¹⁴ İŞSA, RKA, nr. I.

adayların şikayetlerine sebep olduğu da görülmektedir. Sinan Efendi'nin Anadolu kazaskerliği zamanındaki bir olay misal olarak verilebilir. Bir dânişmendin, boşalan Biga kadılığına, kendi hakkı olduğu halde, Taşköprü-zâdeden mülâzim bir Yeniçeri verilmesi dolayısıyla şikayet etmesi üzerine tahkikat açılmış; Sinan Efendi ise müdafaasında, bu konuda Kapı Ağası'nın tavassutta bulunduğunu, kendisinin münhal için daha mütahak kimselerin olduğunu söyleyince de hepsinin birden Padişah'a arz edildiği, Biga kazasının yeniçeriye Padişah tarafından ihsan olunduğunu bildirmektedir³¹⁵.

4. Kazaskerlerin usulsüz davranışları: Daha önce belirtildiği gibi kimselerin ve hangi vesileler ile mülâzim verecekleri fermanlarda tesbit edilmiş idi. Fakat uygulamada kazaskerlerin ellerinde birtakım yetkilerin olduğu bilinmektedir. Kazaskerlerin, bir takım vesileler ile bazı kimseleri mülâzim yapmaları şiddetli tenkitlere sebep olmuştur³¹⁶. Bu konuda en ağır tenkidi Âlî yapmaktadır: 1001(1591) senesinden itibaren ilim yolu sisteminin bozulduğunu, rüşvet sebebiyle mülâzemetin Bit-pazarı dellâllarına kadar düştüğünü, bu yolla birisi mülâzemet elde edince, mülâzemetini isbât için kazaskerler huzurunda "merhum babamızın mülâzimi idi", diye kazaskerlere şahadet ettiklerini yazmaktadır³¹⁷.

Nitekim, Koçi Bey de tenkitlerinde, kazaskerleri suçlamakta, yetki ve sorumluluklarının büyük olduğunu ifade etmektedir. Koçi Bey, "mülâzimlikler satılmağa başladı, voyvoda, subaşı, katib gibi avamdan nice kimse beş on bin akçe ile mülâzim, kısa süre sonra da müderris ve kadı oldu. İlim yolunda her şeyin başı mülâzimliktir. Eğer mevâlî (büyük kadılar) ve kazaskerler mülâzimliği satmazlar ise, kısa zamanda ilim yolu düzelir. Birine bir arpalık veya bir görev verilirse nice mülâzim yazarlar. Bu asırda diyaneti ve emaneti olmayan bir çok kazasker çeşit çeşit mülâzimlik yazıp, rûznâmeyi durdurdu" demektedir³¹⁸.

³¹⁵ *Tahkikat Defteri*, vr. 1b-2a.

³¹⁶ A. Mumcu, (*Osmanlı Devleti'nde Rüşvet, Özellikle Adli Rüşvet*, Ankara 1969, s. 299-300) de kazaskerlerin, kadıların tersine, hazineden yüksek maaş aldıklarını, buna rağmen, devrin zihniyeti sebebiyle makam satışı yoluyla rüşvet yoluna saptıklarını yazmaktadır.

³¹⁷ Âlî, *Mevâ'idü'n-nefâ'is*, s. 108.

³¹⁸ *Koçi Bey Risalesi*, İstanbul 1939, s. 33-37; Daha sonra XIX. yüzyılda kadı ve müderrislerin ahvali ile ilgili kazaskerlere gönderilen fermanlarda mülâzim sayısı ve mülâzimlerin eşkalinin belirlenmesi gibi hususlar üzerinde durulmaktadır, bk. *Nuri Tarihi*, Üniv. KTb.TY. nr. 5996, vr. 289a-290b (1213/179).

Mülâzemetle ilgili fermanlarda da kazaskerlerin mülâzemet konusunda çok dikkatli olmaları istenmektedir³¹⁹. Mülâzim verecek kimselerin ehl-i ilim ve fazilet sahibi olması ve bunun da kazasker tarafından araştırılması gerekiyordu. Rumeli ve Anadolu kazaskerlerine hitaben gönderilen evâsı-ı Şevval 993 (1585) tarihli fermanında, evlâd-ı Arab'dan Şeyh Takıyyüddin'in bir vesile ile mevleviyet tabakasına dahil olup, diğer mevali gibi mülâzim vermek istediği, fakat aslında kendisinin ilimle alakası olmaması sebebiyle gerçek alimlerin itibarına hanel getirdiği, bu durumda asla musâade olunmaması bildirilmektedir. Bu sebeple Şeyh Takıyyüddin'in mevleviyet tabakasından çıkarılması ve mülâzim vermekten men olunması ve durumun rûznâmeye işlenmesi ferman olunmaktadır³²⁰. Aynı şekilde, arpalıklardan³²¹ ve sonradan çıkan (muhtes) bazı mansıblardan mülâzim alınmaması da emr edilmektedir³²².

d) Mülâzemetle ilgili diğer işlemler:

1. Mülâzimlerin eşkâlinin belirlenmesi: Mülâzemet konusunda üzerinde önemle durulan bir husus da mülâzimlerin eşkâlinin açık olarak belirlenmesi ve rûznâmeye yazılmasıdır. Zira, bu konuda bazı sahtekârlıklar yapıldığı tesbit edilmiştir.

1006 tarihli fermanın ihtiva ettiği hususlardan biri de kazaskerliğe giderek eşkâllerini yazdırmaları, ellerine tezkire almadan mülâzemet etmeleridir. Görevden ayrıldıktan sonra, ikinci ve müteakib mülâzemetlerde İstanbul'a gelmeyenlerin isimlerinin yazılması gerekmektedir. Çünkü, bazan ölen bir mülâzimin yerine baba adı ve kendi adı, hatta sadece kendi adı uyan gözü açıkların, İstanbul'a gelerek ölen mülâzimin yerine, mesleğe girdiklerini belirtmektedir³²³.

1008-1009 tarihli rûznâmede mülâzim alınanların kendi ismi, baba ismi ve memleketi yazıldıktan başka çoğu kere "hafifü'l-lihye, vasatü'l-kâme", "fi aynihî'l yümnâ eserü'l-cerâha", "köseç, mu'tedilü'l-kâme", "kasıru'l-kâme, as-

³¹⁹ *Mühimme* nr. LXXIII, h.740; 1006 tarihli aynı fermân; 1045 tarihli fermân, Nuruosmaniye KTB.nr.5193/6,wr. 1b.

³²⁰ *Mühimme*, nr. LX, h. 65.

³²¹ Daha sonra müteakid kazaskerlerin kendilerine tevcih edilen arpalık sebebiyle talebesinden dört mülâzim tayin ettiği belirtilmektedir. T. Gökbilgin, "Arpalık", *İA. I*, İstanbul 1941, s. 594.

³²² 1006 tarihli aynı fermân.

³²³ *Kezâ*.

faru'l-lihye", "tavilü'l-kâme ve alâ şakıkayhi eserü'l-key" gibi tavsifler bulunmaktadır³²⁴.

2. Mülâzemetin isbatı: Mülâzemet konusunda herhangi bir şüphe ve eksiklik çıktığında bunun isbatı önemli bir husustur. Mülâzimlerin kayd olunduğu defter kaybolabilir, bu durumda, mülâzim olduğu hocası sağ ise ondan bir temessük alarak, şahidler ile kazasker huzurunda tesbit yapılırdı. Nitekim, Hoca-zâde Aziz Efendi'nin ³²⁵ kazaskerliği dönemine ait defter kaybolmuş, bunun üzerine yeni bir defter açılarak adayların getirdikleri temessükler bu deftere tek tek yapıştırılmış ve diğer deliller yazılmıştır ³²⁶.

Mülâzim olduğu halde deftere işlenmesi unutulabilir veya mevtasından mülâzim yazılırken, aday İstanbul'da bulunmadığından yazılmayabilirdi. Bu durumda, nerede kaldığını ve ne için gelmediğini yine yetkili bir kimseden alacağı belge ile tevsik etmesi gerekirdi. Nitekim, Şemseddin Sivasî'nin torunu Abdülcélil Efendi merhûm Bosta-zâde Mehmed Efendi'nin dânişmendi olduğuna dair, oğlu Yahya Efendi'den mühürlü tezkire; ayrıca, Bostan-zâde'nin talabeleri yazılırken, Abdülcélil'in Sivas'da hasta olduğu, bu yüzden gelemediğine dair Sivas kadısından arz getirmiş, padişaha arz olunduğunda mülâzemeti kabul edilmişti³²⁷.

B. Kadılarla İlgili İşlemler

a) Genel olarak Osmanlı kazâ teşkilatı: Adli ve kazâî teşkilata ve onun yürütücüsü olan kadılık müessesesine, Osmanlılardan önceki İslam ve Türk devletlerinde büyük önem verilmiş, en küçük yerleşim merkezlerine dahi halkın ihtilaflarını halletmek, adaletin tecellisini sağlamak için kadılar tayin edilmiştir. İslam hukukunda, kadılardan bazı temel şartlar ve vasıflar aranmış³²⁸, yetişmeleri için özel eğitim programları uygulanarak, daha sonraki devirlerde okullar açılmıştır. Bu gelişmeler şüphesiz bir anda olmayıp, tedricen meydana gelmiştir. Ancak bazı devletlerde ve bazı hükümdarların idaresinde kaza teşkilatı hususi bir gelişmeye mazhar olmuştur³²⁹.

³²⁴ İŞSA, RKR, nr. VII.

³²⁵ Atâ'i 629-630; Sicill-i Osmanî, III, 338.

³²⁶ İŞSA, RKR, nr. XI.

³²⁷ İŞSA, RKR-nr. VII-s.7, h.18.

³²⁸ Bu vasıflar konusunda bk. Ö.N. Bilmen, *aynı eser*, VIII, 213-219; Ebü'l-Ulâ Mardin, "Kadı", *İA*, VII, İstanbul 1957, s. 43.

³²⁹ Bu tarihli seyr için bk. F. Atar, *aynı eser*, s. 27-93.

Osmanlı İmparatorluğu'nda daha kuruluştan itibaren kaza konusunda üzerinde durulmuş, fethedilen yerlere birer kadı tayin edilerek adalet ve huzurun sağlanmasına çalışılmıştır. Osmanlı feth geleneğinde bu usul yerleşerek, bir yerin fethinin ve Osmanlı kontrolüne kesin olarak girmesinin kadı ve subaşı gibi görevlilerin tayini ile tamamlandığı görülmektedir³³⁰. Başlangıçta kadıların tayin ve diğer işlemlerine o zaman baş-kadı durumunda olan Bursa kadısı bakıyordu. Giderek işlerin artması ve sefer zamanlarındaki hukukî görevlerin ifası gibi sebepler müstakil bir makamın kurulmasını gerektirmiş, bilindiği üzere I. Murad'ın saltanatu başlarında kazaskerlik teşkil edilmiş, daha sonra imparatorluk genişleyince ikiye çıkarılma zarureti doğmuştur³³¹.

Osmanlı Devleti diğer müesseselerinde olduğu gibi kaza teşkilatında da kendisinden önceki İslam ve Türk devletlerinden geniş ölçüde faydalanmıştır³³². Ancak zamanla bu konuda kendisine has bir sistem meydana getirerek daha önceki devletlerde görülmeyen hususî bir teşkilat ve hiyerarşi teşekkül etmiş, ferman ve kanunnâmeler ile düzenlenerek kesinlik kazanmıştır³³³. Bu teşkilat Rumeli, Anadolu ve Mısır olmak üzere üç esas bölgeye ayrılıyor; Rumeli'deki kaza teşkilatı ve kadılar Rumeli kazaskerinin³³⁴, Anadolu ve Mısır'daki teşkilat ve kadılar ise Anadolu kazaskerinin idaresi altında bulunuyordu³³⁵. Bir bakıma kazaskerliğin taşra teşkilatını oluşturan bu kadılık-

³³⁰ Başlangıçtaki bu uygulamanın (bk. T.Gökbilgin "Orhan" *İA*, IX, İstanbul 1964, s. 405) daha sonraki fetihlerde bir gelenek halini aldığını görmekteyiz. Mesela Fatih Sultan Mehmed kendi zamanında Osmanlı ülkesine katılan yerlere, fethi müteakip hemen bir kadı ve subaşı tayin etmiştir, H. İnalçık "Mehmed II" *İA*, VII, İstanbul 1957, s. 518; örnek için bk. Kemal Paşazâde *Tevârih-i Âlîsi Osmân*. VII Defter, (neşr. Şerafeddin Turan), Ankara 1957, s. 191.

³³¹ Bu konuda geniş bilgi için bk. kazaskerliğin teşkili bahsi.

³³² F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu*, Ankara 1972, s. 182.

³³³ Şinasi Altundağ, "Osmanlılarda kadıların salâhiyet ve vazifeleri hakkında" VI. Türk Tarih kongresi (Ankara 20-26 Ekim 1961) *Kongreye sunulan tebliğler*, Ankara 1967, s. 345.

³³⁴ XVIII. yüzyılda Anadolu ve Mısır'a Anadolu kazaskerinin, Rumeli'ye ise Rumeli kazaskerinin kadılar tayin ettiği, ayrıca Kuzey Afrika ve Kırım'ın da kaza yönünden Rumeli kazaskerine bağlı olduğu görülmektedir. H.A.R. Gibb-H. Boven, *Islamic Society and the west, Islamic Society in the Eighteenth Century*, I, Kısım II, London 1957, s. 122.

1774 Küçük Kaynarca muahedesine göre, Kırım Hanlarının hutbe ve sikkesinde Osmanlı Padişahı'nın adı geçecek, Kırım kadılarına İstanbul'dan Kazasker tarafından "İzn-i şer-i mürâselesi" verilecektir. Cevdet Paşa Tarih, II, İstanbul 1309, s. 303 ve oradan naklen H. İnalçık, "Padişah, *İA*, IX, İstanbul 1964, s. 494.

³³⁵ Yavuz Sultan Selim zamanındaki büyük fetihlerde imparatorluğun doğusu çok genişleyince merkezi Diyarbekir'de olmak üzere Arab ve Acem kazaskerliği teşkil edilmiş fakat bu çok kısa ömürlü olmuştur.

larda zamanın akışı içerisinde dereceler teşekkül etmiş; bu dereceler ve kadılıkların sınırları, bilhassa ekonomik şartlara göre değişmelere uğramıştır. Bu geniş teşkilatın idaresi kazaskerlerin vazife ve sorumluluklarını artırırken, buna paralel olarak merkez teşkilatı içindeki nüfuzunu da kuvvetlendirmiştir³³⁶.

İmparatorluğun Rumeli kesimi yüzölçümü, kaza sayısı ve kazaskere sağladığı gelir itibarıyla az olmasına rağmen³³⁷ Rumeli kazaskerliği daima Anadolu kazaskerliğinden üstün olmuştur. Genellikle bu durum, Rumeli'nin "dârü'l-cihâd" oluşu ve Osmanlı Devleti'nin başlangıçtan beri Rumeli'ye ve oradaki fütûhata büyük önem atfetmesi³³⁸, o yönden ilerlemeyi değişmez bir siyaset haline getirmiş olması ile izah edilir³³⁹. Rumeli ve Anadolu kesiminde kadılıkların dereceleri ve kazaların sınırları muhtelif zamanlardaki düzenlemelerle birçok değişmelere uğramıştır. Rumeli kazaskerliğinin dokuz derece, Anadolu kazaskerliğinin on derece ve Mısır'ın ise altı derece olarak düzenlendiği ve bunun uzun süre devam ettiği bilinmektedir³⁴⁰.

Buna göre Rumeli'deki dereceler şunlardır³⁴¹:

1. Rutbe-i Sitte (Sitte-i Rumeli), 2. Rutbe-i Ūlâ, 3. Rutbe-i Karib (Karib-i ūlâ), 4. Rutbe-i Sâniye, 5. Rutbe-i Sâlise, 6. Rutbe-i İnebahtı, 7. Rutbe-i Eğri, 8. Rutbe-i Çelebi, 9. Rutbe-i Çınad³⁴².

³³⁶ Bu yönden bakıldığında, kuruluş ve yükselme devrinde kazaskerlerin şeyhülislâmlardan daha yetkili ve işlerinin yoğun olduğu görülmektedir. Bu konuda genel bir değerlendirme için bk. A. Mumcu, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı olarak Divân-ı Hümayûn*, Ankara 1976, s. 55ve dv.

³³⁷ Âli, *Künhü'l-ahbâr*, vr. 91a.

³³⁸ Doğu siyasetine ve doğudaki fetihlere büyük önem veren Yavuz Sultan Selim Han bile, zarur-i gördüğü bu fetihleri tamamladıktan sonra Rumeli'ye geçerek orada ilerlemek istediğini Kemâl Paşa-zade'ye İnşâllah niyetim feth-i Efrenciye'dir şeklinde ifade etmiştir. Lutfi Paşa, *Asafnâme*, İstanbul 1326, s. 21.

³³⁹ E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, Ankara 1976, s. 137.

³⁴⁰ Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 91-93.

³⁴¹ Süleymaniye Ktb. Esad Ef. yzm. nr. 2066dan naklen Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 92.

³⁴² 1078 (1667-1668) de şeyhülislâm Minkârî-zâde yahyâ Efendi'nin emriyle Rumeli Kazaskeri Abdülkadir Sinânî Efendi, eşraf-ı kuzâtı toplayarak bir düzenleme yapmış ve Rumeli kadılıkları derecelerini Sitte-i âliye, Ūlâ, Karib ile'l-Ūlâ, Sâniye, Karibe ile's-Sâniye, Sâlisi, Râbi'a, Karib ile'r-Râbi'a, 200-150 arası mansıblar, Karibe ile'l-Menâsıb, 150-130 arası mansıblar, 130-100 arası mansıblar şeklinde on iki olarak tesbit etmiştir. M. Kemal Özergin, "Rumeli kadılıklarında 1078 düzenlenmesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı*, Ankara 1975, s. 253-254.

Anadolu kadılıklarındaki on derece ise şunlardır³⁴³:

1. Sitte (sitte-i Anadolu), 2. Mûsıla, 3. Sâniye, 4. Sâlise, 5. Râbi'a, 6. Hâmise, 7. Sâdise, 8. Sâbi'a, 9. Sâmine, 10. Tâsi'a

Mısır kadılıklarındaki altı derece ise şöyledir³⁴⁴:

1. Sitte (Sitte-i Mısır), 1. Mûsıla, 3. Sâlise, 4. Râbi'a, 5. Hâmise, 6. Sâdise

b) Kadıların tayinleri: Kadıların tayin, terfi, nakl ve azil gibi bütün işlemleri kazaskerler tarafından yapılırdı. Kesin bir tarih söylemek oldukça zor olmakla birlikte, XVI. yüzyıl ortalarına kadar bütün kadı ve müderrislerin tayinleri kazaskerlere aitti. Ancak mevleviyet ve yüksek medreselere tayinler veziriâzam arzıyla oluyordu³⁴⁵. Ebussuud Efendi'den itibaren tedricen Şeyhülislamların nüfuz ve yetkileri artmış, mevalî ve büyük müderrislerin tayinleri veziriâzam (vekil-i saltanat)'ın izni alınarak Şeyhülislamlara geçmiştir³⁴⁶. Ancak, mevleviyet derecesindeki kazalarda ise, tayinler kazaskerlere aitti. Bu şekildeki mevleviyetlerin muhızır-başlıklarının, dergâh-ı mu'alla kapıcılarına verilmesi kanun idi³⁴⁷. Medreseden mezun olduktan sonra mülâzimlik hakkını kazanmış olan adaylar Rumeli'de vazife almak isterlerse, Rumeli kazaskerinin; Anadolu ve Mısır'da vazife almak isterlerse Anadolu kazaskerinin "matlab" denilen³⁴⁸ defterine ismini yazdırır sıra beklerdi.

Kadıların ve müderrislerin tayin, terfi, nakil gibi işlemleri kazaskerler tarafından "rûznâme"ye işlenir, bu defterler en güvenilir kaynak olarak kullanılırdı. Herhangi bir ihtilaf vuku'unda veya kadılar tarafından yapılan sahtekarlık olayında müracaat edilecek kaynak "rûznâme" olurdu. Rûznâmenin esas oluşu Ebussuud Efendi'nin bir fetvasında şöyle ifade etmiştir:

³⁴³ Atatürk Ktb. Belediye Yzm. nr. B 13, vr. 33b-36a.

³⁴⁴ Kezâ.

³⁴⁵ Kadı-zâde henüz kazasker iken (2. Rumeli kazaskerliği 983-985 tarihleri arasındadır) yukarı derecedeki kadıların tevcihâtını arz etmek suretiyle sadriazamlığın görevlerinin bir kısmı gasbetmişti. Hammer, Devlet-i Osmaniye Tarihi, (Atâ Bey terc.), VII, İstanbul 1332, s. 11.

³⁴⁶ Tevkî Abdurrahman Paşa (*Kanunnâme*, s. 538-539) XVII. yüzyıldaki durumu "Şeyhülislâm olanlar umûmen ulemâya tasaddur iderler. Tertüb-i silsile-i mevâlî ve müderrisin şeyhülislâm efendilere müfevvazdır. Kanûn üzere yazup, ashâb-ı isühkâki vekil-i saltanata arz ve i'lâm ider" şeklinde ifade etmektedir. Uzurçarşılı, *İlmiye*, s. 87.

³⁴⁷ 20 .Safer .1018 (25 Mayıs 1609) tarihli, Rumeli kazaskeri Abdülkadir Efendi'ye gönderilen hükümde bu konu işlenmektedir, *Mühimme*, nr. LXXVIII. h. 764.

³⁴⁸ *Tahkikat Defteri*'nde "Matlab" kelimesi sık geçmektedir: "...Matlabında Koşlu Hisar kazası mahlûl olup..." (3a)...."Matlabında Bursa'da Veliyyüddin Medresesi mahlûl olup..." (5a).

Mesele: Zeyd-i kâdiye, kadıasker mühürlü mektub gönderüp, padişah hazretleri, Şa'ban ayının evasıtında sana filan kadılığın sadaka eyledi, mektub vusul olduğu birle varup tasarruf edesin dimeğın, Zeyd varup zabt eylese, lakin rûznâmede Küçük bayram (Kurban bayramı) gelince Zeyd varmayup, eski kadı zabt idüp, Zeyd'e ol zamanda tasarrufı verilmek üzere mukayyed bulunsa, (Zeyd'in tasarrufı verilmek üzere mukayyed bulunsa) Zeyd'in mâbeynde itdüğü ahkâm nafız olur mu?

El-Cevap: İtibar rûznâmeyedir, husamânın terâdî ile murâfa'a ettikleri maddelerde ahkâmı nâfızdır, mâ-adâsı değıldür. Ebussuud³⁴⁹.

Rûznâmelerin hangi kazasker zamanında tutulduğu umumiyetle başında ve içerisinde belirtilirdi. Rumeli teşkilatında görev yapanlar devamlı olarak Rumeli tarafında; Anadolu ve Mısır'da görev yapanlar ise daima Anadolu tarafında kalır, orada terfi ve terakki ederlerdi. Birinden diğerine geçmek bir hayli zor ve özel ferman gerektirirdi³⁵⁰. Kadının tayini Divân-ı Hümâyûn'da kararlaştırıldıktan sonra kazaskerler arz günlerinde ellerindeki "akdiye defteri" ile arza girerek defterlerini okurlar³⁵¹ padişahın tasvibi alındıktan sonra tayin kesinleşmiş olurdu³⁵².

Kazaskerler kadıya yazdıkları tayin buyuruldusunda³⁵³ hangi tarafta kaç akçe ile ve ne kadar müddet ile tayin edildiğini bildirirdi:

Şeriat-nisâb fazilet-me'âb Mevlana es-Seyyid Şükrullah Efendi-i kâmyâb:

³⁴⁹ Ebussuûd, *Fetâvâ*, Kitâbu edebü'l-kadî, Bayezit Devlet Ktb. Veliyyüddin Ef. Yzm. nr. 1466, vr. 225:

Biga beyine gönderilen bir hükümde, Bayramiç kazası kadılığına tayin edildiğini ellerindeki, sahta kazaskerler mektubu ile iddia eden Halil ve Levent'in sahtakârlıkları rûznâmele bakılarak tesbit edilmiş, bu kimselerin yakalanarak İstanbul'a gönderilmeleri istenmiştir. (27 Şa'ban 996/22 Temmuz 1588), *Mühimme*, nr. LXIV, h. 19.

³⁵⁰ *Koçi Bey Risalesi*, İstanbul 1939, s. 107; XVIII. yüzyılda Anadolu'da Of kazasından, aynı rütbe ile Rumeli'ye geçmek isteyen bir kadı vermiş olduğu arzuhalde bu hususta izn-i humayun istemektedir. 19.Zilkade 1162 (31 Ekim 1749) Atatürk ktb., Belediye yazmaları, nr. B.13, s. 2; XVIII. yüzyılda bu şekildeki nakiller için kazasker esbab-ı mucibe ile durumu şeyhülislâma bildirir, o da padişaha arz ederek, eğer uygun görürlerse emr-i hümâyûn ile nakil kesinleşirdi. Ş. Altundağ, *aynı tebliğ*, s. 346.

³⁵¹ "Kazasker defter okuyup, filan kazayı filana dedikte, saâdetle buyurun, ol arz ettiğın kadı ehl-i ilim midir ve müstehak mıdır?" *Koçi Bey Risalesi*, s. 107.

³⁵² Hangi döneme ait olduğu bilinmeyen bir teşrifat mecmumasında bu husus etraflı bir şekilde anlatılmıştır. Süleymaniye Ktb., Esad Ef. Yzm., nr. 3370, vr. 31b-32a.

³⁵³ Uzunçarşılı, *İlimiye*, s. 90) tayin buyuruldusu demektir. 996 tarihli fermında (*Mühimme*, nr. LXIV, s. 7).

Tahiyât-ı sâfiye ithâfiyle inhâ olunur ki işbu sene isneteyn ve erba'in ve elf cumâdelûlâsının onuncu gününden yevmî üç yüz akçe ile Vidin kazası size sadaka buyurulmuştur. Gerekdür ki kaza-yı mezburı mutasarrıf olup, beyne'l-ahâlî icrâ-yı ahkâm-ı şer'îyye idesiz ve's-selâm.

El-fakir Mehmed, el-Kazî, bi-asâkir-i Rumeli³⁵⁴

İzzet-me'âb şerî'at-nisâb eşraf-ı kirâm-ı zevi'l-ihtramdan Mevlana Mehmed Emin Efendi-i kâmyâb:

Ba'de't-tahiyetü'l-vâfiye inhâ olunur ki diyâr-ı Mısriyye'de ber vech-i ma'îşet Feyyun muvakkatı hâlâ ser-levha-i yemîn Hafız Mehmed Sa'îd işbu sene seb'a ve tis'in ve elf zilhicce'ti'ş-şerifesi guresinden on iki ay zamanda ba'de't-tasarruf ref' ve yeri muvakkatı olduğun kazasker-i esbak rûznâmçe-sinde mukayyed sezavar-ı inâyet-i şehriyârî olmanla bâ-terakki yevmi dört yüz akçe ile sana tevcih olunmuştur. Gerekdir ki kaza-i mezbura sene-i atîye zilhicce guresinden tevabi'-i kadîmesi ile seneteyn-i kâmileteyn mutasarrıf olup, beyne'l-ahâlî icrâyı ahkâm-ı şer'-i âlî eylemesede sa'y-i cemil eylesin ve's-selâm.

El-fakir Müftü-zâde Ahmed el-Kazî bi-askeri Anatolî³⁵⁵.

Kazaskerlerin, kadı ve müderrisleri tayinleri kadıasker muhızrları tarafından müjdelenir, buna mukabil muhızrlara bahşiş verilir³⁵⁶. Kadıların ellerine kaza alanlarını, bakacakları konuları, uymaları gereken bazı prensibleri açıklayan, başında padişahın tuğrasını havi bir berat verilir³⁵⁷. Bu kadının tayinini kesinleştiren, gittiği yerde kendisini isbata yarıyacak bir belge idi. Kanunnâmede kadılar için:

"İcrâ-yı ahkâm-ı şer'îyye eyleyüp, e'imme-i Hanefiyye'den muhtelefün fi hâ olan akvâli tetebbu' idüp esahhî ile amel eyleyeler. Ve kütüb-i sicillât ve sükkuk ve tezvîc-i sıgar ve kısmet-i mevâris-i re'âyâ ve zabt-ı emvâl-i eytâm ve

³⁵⁴ Süleymaniye Ktb., Şehid Ali Paşa Yzm., nr. 2865, s. 22.

³⁵⁵ Burada Mehmed Emin Efendi'nin, görev yeri, başlama tarihi, ne kadar süre için tayin edildiği, kaç akçe ve nekilde tayin edildiği belirtilmektedir. TSMA, nr. E.9764 ve oradan naklen Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 91.

³⁵⁶ Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 90.

³⁵⁷ Örnek için bk. Veliyyüddin Ef. , Yzm., nr 1970, vr 6b den naklen, Uzunçarşılı, *İlmiye*, s.112-113.

ga'ib, azl ve nasb-ı vaşî ve nâ'ib ve ukûd-ı enkihe ve tenfiz-i vesâyâ ve sâ'ir kazâyâ-yı şer'îyyede mutasarrif olalar" denilmektedir³⁵⁸.

Osmanlı topraklarında az da olsa Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî mezheplerinden Müslümanlar olmasına rağmen, kanunnâme de belirtildiği gibi devlet Hanefî mezhebini esas almış, ona göre amel edilmiştir³⁵⁹. Kadılar Hanefî mezhebine onunla uyum içerisinde gelişen örfî kaidelere göre meseleleri halletmeye çalışmışlardır. Sonraları pratik amaca matuf bazı kitapların yazılması Osmanlı kadılarının işlerini hayli kolaylaştırmıştır. İbrahim Halebi'nin *Mülteka'l-ebhur*³⁶⁰ adlı eseri bunlar içerisinde en çok rağbet görenidir. Ayrıca kadıların ellerinde, daraldıkları zaman baktıkları yine pratik amaçlarla, özel olarak derlenmiş kanunnâme mecmuaları bulunuyordu³⁶¹.

c) **Kadıların görev süreleri:** Kadıların görevde buldukları süre için zaman-ı (müddet-i) ittisâl, görevden ayrı oldukları süre için zaman-ı infisal denilirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda kadılar belli bir süre görevde bulduktan sonra ayrılır, bir müddet beklerdi. Bu uygulamanın ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemektedir. Burada asıl amaç kadıların kaza görevinden bir süre ayrılarak, meslekî bilgilerini artırmak ve kendi kendilerini yenilemeleridir³⁶². İmâm-ı A'zam'ın bir kavline göre bir kadının, emr-i kazada, bir seneden fazla bırakılması caiz değildir³⁶³. Böylece bu tatbikatın İslam hu-

³⁵⁸ Tevki'i, s. 541.

³⁵⁹ A. H Berki (aynı eser, s. 43) Osmanlılar'ın fethine kadar Mısır'da dört mezhep kadılarının bulunduğu, Sultan Süleyman'ın bir fermanı ile bu usulün ilga olunarak, İstanbul'dan gönderilen kazasker tarafından dört mezhepten nâ'ibler tayininin usul haline geldiğini, Mehmed Ali Paşa zamanında sâdir olan bir fermanla Hanefî mezhebine göre hükm alınması emredildiğini yazmaktadır.

³⁶⁰ İbrahim Halebi (öl.1549)'nin Hanefî fıkhına göre yazılmış olan bu eserine otuzdan fazla şerh yazılmıştır. Şerhlerin listesi için bk. *Osmanlı Müellifleri*, I, 183-184.

³⁶¹ Kütüphanelerde pek çok nüshalarına rastlanan kanunnâmelerin mahiyeti üzerine araştırmacılar değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Barkan, ("Kanunnâme" *İA*, VI, İstanbul 1955, s. 186-187) bu kanunnâmelerin resmî sıfatlarının olmadığını söylemektedir. İnalçık ise (*Kanunnâme-i Sultânî ber Müceb-i Örf-i Osmânî*, Ankara 1956, s. XI) de bu kanunnâmelerin tasdikli resmî mahiyet taşımadığını kabul etmekte, ancak şer'î hukuk sahasında nasıl fıkıh kitapları ve resmî olmayan fetvâ mecmualar kullanılıyorsa, örfî-sultânî hukuk sahasında da resmî sıfatı olmayan kanun derlemelerinin kullanılabileceğini belirtmektedir ki bu kanaat daha uygun görülmektedir.

³⁶² Ö N.Bilmen (aynı eser, VIII,s. 222) vaktiyle Türkiye'de nâ'iblerin, kazâ ile meşgul olup, diğer ilim ve fenlerde meşguliyetten uzak kalmamaları için muayyen müddetle hakim tayin olduklarını, bilâhîre 1331 tarihidde böyle böyle muayyen müddetle nasbedilme usulünün kaldırıldığını yazmaktadır.

³⁶³ *Kezâ*.

kukuna da uygunluğu anlaşılmaktadır. Ancak nazarı olarak bu şekilde düşünülen bu sistem, sonraları vazife mahalline gidip geri İstanbul'a dönmenin meşakkati ve maddî külfeti gibi sebeplerle bir çok karışıklık ve yolsuzluklara sebep olmuştur³⁶⁴. XVI. yüzyılda kadıların görev süreleri, üç sene idi³⁶⁵. Fakat XVII. yüzyılda mülâzimlerin artması birikmelere yol açtığı için bu süre kısaltılarak iki yıla, hatta uygulamada bu müddet daha da kısaltılarak yirmi aya inmiştir. Kanunnâme'de "kuzât-ı mevleviyetin müddet-i örfiyyeleri bir senedir ve kuzât-ı kasabâtin iki senedir, lâkin fi zamânına iki seneden dört ay kas ederler" denilmektedir³⁶⁶.

Kazasker bazı sebeplerle "müddet-i örfiyye" olarak belirlenen süreden önce kadıyı görevden alabilirdi ki buna "tevkît"³⁶⁷ denilirdi. Kadının kendisine verilecek terakkî karşılığında tevkîtden ferağat ettiği olurdu: Şevvâl 992 (Ekim 1584)de altmış akçe ile Eğri Kesri kadısı olan Mevlânâ Mahmud, müddetinin tamamlanmasına az bir zaman kala kadılığı tevkît ile başka bir kadıya verilmiş, Mahmud Efendi, mektûb göndererek, kendisine on akçe terakkî ihsân olunursa "bakıyye-i müddetinden" feragat eyleyeceğini bildirmiştir. Kendine on akçe terakkî ihsan olunarak tevkît kaldırılmıştır³⁶⁸.

Tevkît ile tayin edilen kadının tayin buyuruldunda bu husus aşağıda görüldüğü gibi belirtilirdi:

Şerî'at-nisâb Mevlânâ Mehmed Efendi kâmyâb: Tahiyât-ı sâfiye ithâfiyle inhâ olunur ki, işbu sene sitte ve erba'în ve elf zilka'desi guresinden altı ay tevkît ve yevmî üç yüz akçe ile Kesriye kazâsı size tevcih olunmuştur. Gerekdir ki ba'de duhûli'l-vakt, kazâ-yı mezbûrı mutasarrıf olup, beyne'l-ahâlî icrâ-i ahkâm-ı şer'îye edesin ve's-selâm.

El-fakır Nuh, el-kazî bi-asker-i Rumeli³⁶⁹.

Ancak, giderek "tevkît" uygulamasının birtakım karışıklık ve suistimalere sebep olduğu görülmüş, Rumeli kazaskerine gönderilen 1011 (1602) tarihli fermânda, mansıblarda bir rahatlama olacağı ve tevkitle ayrılanlara ri-

³⁶⁴ *Tahkikat Defteri*, 3a.

³⁶⁵ Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 94.

³⁶⁶ *Tevkî'î*, s. 541.

³⁶⁷ Uzunçarşılı, bu terimi "Tevkiyet" şeklinde kullanmıştır. *İlmiye*, s. 106.

³⁶⁸ İSSA, RKR, nr.III, vr. 3; Bu defter mezuniyet tezi olarak hazırlanmıştır. Ertuğrul Oral, *993-994 (1585-1586) tarihli Rumeli Kazaskeri Rûznâmesi*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi) İstanbul 1980, s.17.

³⁶⁹ Nuruosmaniye Ktb. nr. 5193/6, vr. 20b.

âyet olunacağı düşünülerek bu usul uygulandığı, ancak bu sebeple kadınların sebepsiz olarak zamanlarının alınmasının kesinlikle doğru olmadığı, tevkıtın bir mecburiyet haline gelmemesi, zaruret oldukça ancak iki üç ay olması emredilmiştir³⁷⁰. Kadılar, müddet-i örfiyye denilen görev sürelerini tamamlayarak ayrılırlar ve tekrar mülâzemet için İstanbul'a gelerek, kazaskerlerin divânlarına devam ederlerdi. Meslek hayatlarının en azından üçte biri bu şekilde görevden ayrı olarak mülâzemetle geçirdi.

Kazasker divânına mülâzemette buldukları sürede, kadınların bir ücret alıp-almadıklarını kesin olarak bilemiyoruz. Muhtemelen vakıfların gelir fazlasından (zeva'id-i evkaf) bir miktâr ücret ödeniyordu³⁷¹. Bu sebeple, görevden ayrıldıkları zaman rahat bir geçim sağlamak için, görev zamanlarında mümkün olduğu kadar çok para biriktirmeye gayret edenler olmuş, bu durum halkın şikâyetlerine yol açmıştır.

Kadınların ve müderrislerin, XVI. yüzyıl sonlarında kazasker divânına devam keyfiyetlerini, Âlî şu şekilde anlatmaktadır: "Sülesâ ve erba'adan gayri, hanelerinde ikindi divânın iderler ve menâsib râgıbı kudât ve müderrisin yollu yollarında selâmlar, sene tis'in ve tis'a-mi'e tarihine dek mahlût görüldü. Ammâ Sûr-ı hümayûndan beri, vilâyet-i Acem'de nice yerler feth olunup, mesalih-i cumhûr mütezâ'id ve materâkim olmağla Anadolu kazaskeri divânı iki sınıf oldu. Ya'ni esnâf-ı mülâzimin gün aşuri mülâzemetle iktifa ider oldu. Bu cümleden bir gün yüz elli akçeli ve andan yukarı kadınlar görürler ve irtesi yüzden aşâğısı mülâzemet iderler. Bir haftada, ki altı günün üçü eşrâfa ve üçü ez'âfa mahsus olmak üzere tereddüd ederler"³⁷².

³⁷⁰ *Münşe'âtü's-selâtin*, II, İstanbul 1275, s. 226; IV. Mehmed, Müftü Bahâ'î Efendi'ye gönderdiği hatt-ı hümayûmda, tevkît hususunda şöyle demektedir: " Siz ki dâ'imiz Müftü Efendisiz, kuzâtin mansıbı beşer altışar kat olduğu mesmû'-ı hümayûnum olmuştur. Bu hal gayetle mücib-i ihtilâldir. Ecdâd-ı izâmın zamanında olmamağla buna rızam yokdur. Ancak bir kadının azle dört ay kaldıkda bir âhar müstahakkına bu kadar tevkît ile tevcih oluna, bundan gayri min-ba'd izn ve rızâm yokdur. Kazaskerlere bildirip muhkem tenbih idesiz ki sonra nedâmetin çekerler. Ve menâsıbı imtühan ile vereler. Hatt-ı hümayûnum mucibince amel olunup, kimesneye hilâf-ı rızâ-yı şerîfîm bir iş itdirmiyeler. Ve bundan akdem mülâzîm hususına tenbih-i hümayûnum üzere tekayyüd ile siz pes müftü dahi kazaskerlere mücib-i hatt üzere tenbih ve irdâf-ı kudatı def itdiler". Na'imâ, *Tarih*, V, İstanbul 1283, s. 373.

³⁷¹ 2 Muharrem 987 (1 Mart 1579) tarihli kazasker hatıyla bir kayıttta, İstanbul'da bulunan kadiya Sultan Selim evkafı zevâidinde yevmî 20 akçe ücret ödenmektedir. Bunun mülâzemet döneminde ödenen bir ücret olması muhtemeldir. KK.Ruûs nr. 233, s.210.

³⁷² Âlî, *Künhü'l-ahbâr*, vr.91a; Koçi Bey ise, haftada bir gün Çarşamba günü kadınların kazasker divanına devam etdiklerini yazmaktadır. *Koçi Bey Risalesi*, s. 107.

Tevkî'i Abdurrahman Paşa, mülâzemet için İstanbul'da bulunan kadı ve müderrislerin her cuma, sabah namazından sonra, veziriâzamın sarayında arza girdiklerini, bu sırada tanıtılması gerekenleri (muhtâc-ı ta'rif olanları) kazasker efendilerin tarif ettiklerini, ancak 1067(1656-1657) tarihinden sonra devlet işlerinin çokluğu sebebiyle bu usulün terk olunduğunu belirtmektedir³⁷³.

d) Kadıların nakil, terakki ve diğer işlemleri: Kadıların nakil ve becâyîş (tebdil) işlemlerinin rûznâmelere kaydedildiği ve bunun çeşitli şekillerde cereyan ettiği görülmektedir. Bazan iki kadı, kendi arzuları ve "misli ile" görev yerlerini değiştiriyorlardı³⁷⁴. Bazan taraflardan birinin³⁷⁵ veya her iki tarafın terakki (terfi) ile nakli yapılıyordu³⁷⁶. Üç kadının kendi aralarında görev yerlerini değiştirdikleri olurdu³⁷⁷. Ancak bir engelin çıkması halinde bütün işlemler durdurulabilirdi.

Bu şekilde bir becâyîş (tebdil) rûznâme'de şöyle verilmektedir:

İbkâ-i kazâ-i Budin ve Göle:

Mukaddemâ Peşte kadısı İbrahim Budin kazasına ve Budin kadısı Sıddık Göle kazasına ve Göle kadısı Ali Peşte kazasına tebdil olunmuş idi. Tebdil-i mezkûr haberi, mezbûrlara vârid olmadıkça mezkûr İbrahim'in mevti haberi sâbit olmağın Sıddık yine kendü kazasında ve Ali dahi kendü kazasında ibkâ buyurulmak ricâsına pâye-i serir-i a'lâya arz olunduktan sadaka buyurıldı³⁷⁸.

Kadıların terakki işlemleri de kazaskerler tarafından yapılır ve rûznâmelere kaydedilirdi. Buradan elde edilen bilgilere göre kadınlara başlıca şu sebeplerle terakki verilirdi³⁷⁹:

³⁷³ Tevkî'i, s. 539-540.

³⁷⁴ 200 akçe ile Sofya Kadısı Abdünnebi'nin haline münâsib olmakla, "Misli ile" Tımuşvar kazasına, yevmi 150 akçe ile tımuşvar kadısı Melana Osman'ın haline münâsib olduğundan misli ile Sofya kazasına tebdil buyurulması padişaha arz ve kabul olunurdu. Zilka'de 993(Kasım 1585), İŞSA, RKR,Nr.III, s.9, h.48.

³⁷⁵ Kezâ, s.19, h.115.

³⁷⁶ 20 Safer 994(10 Şubat 1586)de Peşte, Budin ve Göle kadıları arasında becâyîş yapılıyor. Kezâ, s.20, h.123.

³⁷⁷ 45 akçe yevmiyeli Bihor Kadısı Mehmed ile 40 akçe yevmiyeli Ova kadısı Mustafa Efendiler, terakkiler ile birbirinin yerine tebdil olunuyor, Zilka'de 993(Kasım 1585). Kezâ, s.11, h.62.

³⁷⁸ Kezâ, s. 22, h. 139; E. Oral, Tez, s. 46.

³⁷⁹ Rûznâmelerde pek çok örnekler bulunmakta, burada ancak birer numara verilmiştir. Başka örnekler için bk. E.Oral, Tez, Tablo III.

- Sâlih ve ehl-i ilim olmaları³⁸⁰
- Ahalî-yi vilayetın kadıdan memnun olmaları³⁸¹
- Adalet ve istikamet sahibi olması³⁸²
- Muharebede yoldaşlık eylemesi³⁸³
- Vakfa faydalı olduğu için³⁸⁴
- İcrâ-yı ahkam-ı şer'îyyede "mücidd ü sâ'î olması³⁸⁵
- Mâl-ı mirî tahsilinde gayret göstermesi³⁸⁶

-Görevden feragatı karşılığında³⁸⁷ terakki verilirdi. Bunlar münferiden verilen terakkiler idi. Bazen de önemli bir hadise sebebiyle kadılara "umumen" terakki verilirdi. Bu sebeplerin dışında "kanun üzre" veya "hatt-ı hü-mâyûn" ile de terakki verildiği olurdu³⁸⁸. Şehzâde Mehmed (III. Mehmed)'in 990(1582)deki sünnet düğünü münasebetiyle bu şekilde umumen terakki verildiği görülmektedir³⁸⁹.

Kadırlara terakki, vezir,³⁹⁰ beylerbeyi³⁹¹ defterdar³⁹², Sancakbeyi³⁹³, Müfettiş³⁹⁴, Mütevellî³⁹⁵ gibi kimselerin arzı ile de verilebilirdi.

Kazaların sınırlarında ve statülerinde meydana gelen değişikliklerde rûznâmelere işlenirdi. Terakki ile bir kadıya verilmek için bazan bu kadılığa diğer bir kadılığın veya nahiyenin ilave edildiği olurdu. Budin Beylerbeyisi Sinan Paşa, bahşa kadısının ehl-i ilim olduğunu ve halkın kendisinden razı

³⁸⁰ *Kezâ*, s.25, h.159.

³⁸¹ *Kezâ*, s. 39, h.259.

³⁸² İŞSA, RKR, nr.V, s. 15, h.69.

³⁸³ İŞSA, RKR, nr. III, s.13, h.78.

³⁸⁴ *Kezâ*, s. 9, h. 52.

³⁸⁵ *Kezâ*, s. 19, h. 116.

³⁸⁶ *Kezâ*, s. 16, h. 98.

³⁸⁷ *Kezâ*, s. 23, h. 142.

³⁸⁸ *Kezâ*, s.12, h.69; s.10, h.53.

³⁸⁹ *Kezâ*, s. 2, h.5.

³⁹⁰ Vezir (serdar) İbrahim Paşa, Mevlânâ Mehmed'in kadılığı sırasında mirî malı konusundaki gayretinden çok memnun kalarak yevmi beş akçe terakki için hüküm yazmıştır. Kadı, hükümü, bilâhara kazaskere ibrâz ederek terakkiyi almıştır. Ramazan 993(Eylül1585), *Kezâ*, s.34, h. 217.

³⁹¹ *Kezâ*, s. 20, h. 125.

³⁹² *Kezâ*, s. 16, h. 98.

³⁹³ *Kezâ*, s. 31, h.195.

³⁹⁴ *Kezâ*, s. 16, h. 98.

³⁹⁵ *Kezâ*, s.9, h. 52.

bulduğunu, fakat Bahşa kadılığının mahsulü az olduğundan terakki ile verilmek için, Kıravar nahiyesinin Bahşa kazasına ilhak olunması ve terakki ile verilmesi ferman olunmuştur³⁹⁶.

Müstakil bir kadılığın teşkil edildiği de olurdu. Mesela, Angeli Kasrı kazasından İvlahor nahiyesi, Kerpeniş kazasından Apokri nahiyesi ayrılarak müstakil bir kadılık teşkil edilmiş ve 40 akçe ile tevcih olunmuştu³⁹⁷. Bir kaza, diğer kazaya ilhak olunarak mevleviyet tariki ile verildiği gibi³⁹⁸, terakki ile verilebilmek için bir kaza diğer bir yere de ilhak olunabilirdi. Üsküdar kadısı iken Selanik kazası verilen Mevlana Abdürrahim, mâl-ı mîrî tahsilinde hizmeti sebebiyle, Veziriâzam ve Defterdar Efendi Sidrekapsi kazasının Selanik'e ilhakını münasib görerek padişaha arz etmiş ve kabul olunmuştu 5 Şa'ban 997 (19 Haziran 1589)³⁹⁹.

Halkın devletle olan çeşitli işlemlerinde kolaylık ve rahatlık sağlamak, halkın şikayet ve sıkıntılarını dindirmek için kazaların teşekkülünde değişiklikler yapılırdı⁴⁰⁰. Ancak, terakki için kadıların birbirine ilhakında bazen keyfiliğe kaçılması ve mansıb adedinin azalması sebebiyle bu durumun tenkit edildiği ve eski statülerine dönülmesinin istendiği görülmektedir. Bu neviden olarak, Rumeli kazaskerine hitaben gönderilmiş olan 1011 tarihli fermanında birçok hususlara temas edilirken, mevleviyet ile verilen kadılıklara mansıb ilave olunmaması, bu durumun mansıblarda azalmaya sebep olduğu için, ilave olunan mansıbların tekrar ayrılmasını istemektedir⁴⁰¹.

Kadılar, bir kazadan diğerine, veya medreseden kadılığa geçerken imtihan oldukları, ehliyetli olanlara kadılık verildiği rûznâmelerde belirtilmekte ise de, bu imtihanların şekli, nasıl yapıldığı ve neler sorulduğu hakkında bilgi verilmemektedir.

954-958 (1547-1551) tarihleri tevcihatı hakkında bilgiler ihtiva eden Tahkikat Defterinde de Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi, ithamlara cevap olarak, tayin edilen kimseleri imtihan ettiğini, lâıyk gördüğü kimseleri tayin

³⁹⁶ *Kezâ*, s. 51, h. 343.

³⁹⁷ *Kezâ*, s. 29, h. 180.

³⁹⁸ *Kezâ*, s. 4, h. 15.

³⁹⁹ 73 İŞSA, RKR, nr. V, S. 14, h. 60.

⁴⁰⁰ *Kezâ*, s. 5.

⁴⁰¹ *Münşe'âtü's-selâtin*, II, s. 225-226.

ettiğini bildirmektedir⁴⁰². Uzunçarşılı⁴⁰³ bir kadılık için sırası gelmiş bir kaç talib çıkarsa aralarında imtihan yapıldığını, XVII. yüzyılda ise rica ve iltimas ile tayin yoluna gidildiğini kaydetmektedir⁴⁰⁴.

Koçi Bey, Sultan İbrahim'e takdim ettiği Risalesi'nde XVII.yüzyıl ortalarındaki durumu şöyle anlatmaktadır: Benim Devletü hünkarım: Rumeli'de dört yüz elli kadılık vardır. Ammâ mülâzim daha çoktur. Meselâ bir kadılığa on kişi mülâzimdir. İmtihan olurlar, kangisi ehl-i ilim ise hak anındur. Müddeti tamam oldukça ana verirler. Kazaskerlere, arz ettiklerinde tensih-i şerif buyurun ki "Şefâ'at ile ya rüşvet ile inhâ olmya ki kadılık veresiz. İmtihan eylen. Kangisinin istihkakı varsa ana arz eylen" diyü tehbih-i şerif lâ-zımdır⁴⁰⁵.

e) Kadıların azli: Kaza teşkilatının idaresinde, kazaskerleri en çok meşgul eden husus şüphesiz kadılarla ilgili şikayetlerin araştırılması, değerlendirilmesi ve karara bağlanması idi. Kuruluş ve yükselme devirlerinde oldukça düzenli, dürüst bir şekilde işleyen⁴⁰⁶ ve yabancıların dahi, kendi ülkeleriyle kıyaslayarak beğendikleri adli teşkilat, giderek eski saffet ve metanetini kaybetmeye başlamıştır.

Kadıların azli çok çeşitli sebeplerden ileri gelmekte idi. Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi'ye (954-958/1547-1551) ait *Tahkikat Defteri*'nde Anadolu kadılarının azline sebep olan hususlar şunlardır:

-Halka eziyet ve zulüm⁴⁰⁷

-Rüşvet suçu⁴⁰⁸

⁴⁰² *Tahkikat Defteri*, Topkapı sarayı Ktb. Revan 1506.

⁴⁰³ Uzunçarşılı, *İlimiye*, s. 105.

⁴⁰⁴ XVIII.asra ait bir fermânda, "Bir tadı ibtidâ tarik-ı kazâya duhül daiyesinde oldukça. kazasker huzurunda imtihan olunup, istihkakı zahir olduğu şeyhülislâma arz ve anlar dahi işaret ve mucebince fermân-ı âli sadır olduğdan sonra tevcih oluna" denilmektedir. Râşit Mehmed Efendi, *Târih*, IV, 192.

İmtihan konusunda daha sonraları da önemle durulduğu anlaşılmaktadır. bk. Ahmed Vâsif Efendi, *Târih*, Ün. Ktb. TY. 5979, 193a-194a, (1213/1798-1799).

⁴⁰⁵ *Koçi Bey Risalesi*, İstanbul 1939, s. 108.

⁴⁰⁶ Bu devirde zaman zaman kadıların yolsuzlukları ile ilgili olaylar ve şikâyetler olmuştur. Ancak bunlar münferid olaylardır.

⁴⁰⁷ *Tahkikat Defteri*, vr. 10b-11a.

⁴⁰⁸ *Kezâ*, vr. 10b.

-Nüzül ve avarız gibi devlete ait vergilerin toplanmasında ihmalkârlık veya ifrata kaçması⁴⁰⁹

-Kadılık mahallini terketme⁴¹⁰

-Muhallefât (tereke) yazarken menfaat için ifrata kaçma⁴¹¹

-Kadılığın sınırlarının değişmesi: Bir kadılığın diğerine ilhakı⁴¹²; Kadılığın bölünmesi⁴¹³

-Vakıf şartlarına riâyetsizlik ve müteveli ile ihtulâfa düşme⁴¹⁴

-Hüccetlerinde karışıklık olması⁴¹⁵

-Beytül mâl davasına bakması⁴¹⁶ (bu konu ile ilgili davalara kazasker veya onun vekili askeri kassamların bakması gerekiyordu.)

İvaz Efendi'nin⁴¹⁷ Rumeli kazaskerliği dönemine ait 993-994(1585-1586) tarihli Rûznâme'de kadıların azl sebebi olarak hakkında şikayet olması⁴¹⁸; avarız getirmemesi⁴¹⁹; mîrî hizmetinde ihmal⁴²⁰; berat çıkartmaması⁴²¹; cürm-i galizi olması⁴²²; azlini icab eder nice ahvâl-i şenîası olması⁴²³ gibi hususlar zikredilmekte, sarahat bulunmamaktadır⁴²⁴.

Gerek yukarıda verilen, gerekse rûznâme'de zikredilen sebepler arasında kadıların halka eziyetleri, zulüm derecesine varan baskıları sık sık şikâyetlere ve azillere sebep olmuştur. Devlet peşpeşe gönderdiği "adâlet-nâmeler"de⁴²⁵ bu konu üzerinde bilhassa durmuş, ancak önü alınamamış, hatta

⁴⁰⁹ Kezâ.

⁴¹⁰ Kezâ, vr.10a-b.

⁴¹¹ Kezâ, vr. 10a-b.

⁴¹² Kezâ, vr. 4b.

⁴¹³ Kezâ, vr. 4a.

⁴¹⁴ Kezâ, vr.5b-6a.

⁴¹⁵ Kezâ, vr. 4b.

⁴¹⁶ Kezâ, vr. 4a.

⁴¹⁷ Atâ'î, s. 291-292; *Sicill-i Osmani*, III, 606-607.

⁴¹⁸ İŞSA, RKR, NR. III,s.8, h.42.

⁴¹⁹ Kezâ, s. 26, h.30.

⁴²⁰ Kezâ, s. 13, h. 79.

⁴²¹ Kezâ, s. 19, h. 117.

⁴²² Kezâ, s. 25, h. 155.

⁴²³ Kezâ, s. 10, h. 60.

⁴²⁴ Geniş bilgi için bk. E.Oral, *Tez*, tablo IV.

⁴²⁵ Halil İnalçık, "Adâletnâmeler" Belgeler, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Ankara 1967, II, sayı. 3-4, s. 49-145'te birçok örnekler bulunmaktadır.

giderek artmıştır⁴²⁶. Dinî yönden de ayrıca üzerinde durularak, bu yola sapan kadıların "azli ebed ile" mazul olmaları belirtilmiştir⁴²⁷.

Nihayet kadıların hakkındaki şikâyet ve neticede azli konusunda önemle üzerinde durulması gereken bir husus da bazan kadıların haksız ve garazkâr kimselerin şikâyetleri ile mazul olmasıdır. Bu durumda kadılar Dîvân-ı hü-mâyûn'a arzuhal sunarak, çoğu kere'de bizzat gelerek durumlarını ve suçsuzluklarını arz ederlerdi. Doğrudan doğruya kazaskerleri ilgilendiren bu nevi davalara, Dîvân-ı Hümâyûn'da kazaskerlerin görevleri incelenirken temas edilecektir.

f) Nâ'iblerin tayin ve tasdiki: Osmanlı kaza teşkilâtında kadı ve mevâlinin kaza hizmetlerinde yardımcıları olan nâ'ibler, kazanın asıl sahibi olan kadı tarafından seçilerek kendisine bir belge verilir⁴²⁸, bu belge bulunduğu bölgeye göre Anadolu ve Rumeli kazaskeri tarafından tasdik olunurdu⁴²⁹. Kadının azli nâ'ibin azlini gerektirmezdi. Görevini kötüye kullanan nâ'ibler hakkında Dîvân-ı Hümâyûn'a gelen şikâyetlerle kazasker ilgilenir, ilgili kadılar ve mülkî amirlere onun vasıtası ile hükümler gönderilirdi⁴³⁰.

C. Müderrislerle ilgili işlemler

a) Genel olarak eğitim teşkilâtı: Osmanlı Beyliği'nde ilim ve eğitim faaliyetlerinin çok erken dönemlerde başladığı ve devamlı gelişme kaydettiği daha önce belirtilmişti. İstanbul'un fethine kadar geçen dönem içerisinde

⁴²⁶ Daha sonraki devirlerde de liyakatsiz kadı ve naiblerin haksız davranışları, halka eziyetleri üzerinde durulmuştur. Ancak bu konuda sık sık çıkarılan fermânlarda bunun önünün alınmadığı anlaşılmaktadır. Bk. Nuri tarihi, Ün. Ktb. TY. 5996, vr. 289a-b.

⁴²⁷ Mes'ele: Zeyd-i kadî zâlim olmağla şikâyet olundukda azli ebed ile mazul ola diyü fermân olunup, rûznâme-i hümâyûnda bir kazasker zamanında kayd olunmuş olsa, kazasker mazul olup, yerine olan kazasker Zeyd'e kaza tevcih eylese, hâlâ Zeyd'in olduğu kadılıkta kazası sahîh olur mu?

El-cevab: olur. Yahya Efendi, *Fetâvâ*, Süleymaniye Ktb, Esad Ef. Yzm. 1088, vr. 208b.

⁴²⁸ C. Üçok- A. Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 232.

⁴²⁹ C. Baysun, "Nâ'ib", (Osmanlılarda), *İA*, IX, İstanbul 1964, s.50-51. Müellif, Mevâli ve kudâun yerine gidenler; I. ve II. derecedeki kadılar namına hâkimlik edenler, Bâb nâ'ibleri; Mevâliye niyâbet idüp, onun bulunmadığı yerde onu temsil edenler; Kadılara niyâbet edenler; Arpalıklara gönderilen nâ'ibler şeklinde beş çeşit nâ'ib'in bulunduğunu belirtmektedir.

⁴³⁰ Soma kazasında niyâbet eden, Hacı Halife'nin niyâbetden men'i ve Kıbrıs'a sürülmesi hk. hüküm, *Mühimme* XII, h. 1062; Kazasker hatıyale yazılmış benzer bir olay için bk. *Ruûs* nr. 225, s. 132.

gerek Anadolu gerekse Rumeli kısmında fethedilen yerlere pek çok medrese ve sıbyan okulları kurulmuş ve eğitim yaygın hale gelmiştir⁴³¹.

Fatih Sultan Mehmed İstanbul'un fethinden sonra bugün kendi adıyla anılan medresesini kurmuş, burası Osmanlı ilim tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Devlet teşkilat ve teşrifâtına ait kanunnâmesine bu konularla ilgili kanunlar koydurmuştur. Ondak takriben bir asır kadar sonra Kanunî Sultan Süleyman, Süleymaniye Medreseleri'ni teşkil ederek böylece Osmanlı eğitim ve öğretim sistemi hem kemiyet hemde keyfiyet yönünden en yüksek noktasına ulaşmıştır⁴³². Daha önce belirtildiği gibi başlangıçta İslam dünyasının başlıca merkezlerinden gelen ilim adamlarıyla veya Osmanlı bilginlerinin büyük merkezlere gidip ilim tahsil etmeleriyle ihtiyaç karşılanırken sonradan Türk ilim hayatı kendi kendine yeterli olmuştur. Osmanlı ilim adamları medreselerin ihtiyacı duyduğu çeşitli kitapları bizzat telif etmişler veya yazdıkları şerhlerle eski kitapları muasır hale getirmeğe çalışmışlardır.

Fatih Kanunnâmesi'nde mülâzimlerin önce 20 akçe medreseye, sonra 25, 30, 35, 40, 45 ve 50 akçe medreseye vâsıl olacağı belirtilmiştir⁴³³. Böylece bir silsile-i meratib teşekkül etmişti. Süleymaniye Külliyesinden sonra medreselerin dereceleri düzenlenmiştir⁴³⁴. Buna göre medrese dereceleri şöyle idi: İbtidâ-i hâric Hareket-i hâric İbtidâ-i dâhil Hareket-i dâhil Mûsile-i Sahn

Sahn-ı Samân İbtidâ-i altmışlı, Hareket-i altmışlı

Mûsile-i Süleymaniye Süleymaniye, Darülhadis

b) Müderrislerin tayinleri: Müderrislerin tayin azil ve diğer işlemleri kazaskerler tarafından yürütülürdü. Başlangıçta bütün kaza ve eğitim teşkilatı mensubları kazaskerler tarafından tayin edildikleri halde giderek büyük kadıların ve müderrislerin tayinleri şeyhülislama geçmiştir⁴³⁵. Anadolu

⁴³¹ İlk 250 senede Osmanlı Ülkesinde yapılan eserler için bk. E. Hakkı Ayverdi-İ. Aydın Yüksel, İlk 250 Senenin Osmanlı Mimârîsi, İstanbul 1976, s. 189-255 arasında liste bulunmaktadır.

⁴³² Medreseler memleket sathına yayılmış olmakla birlikte bazı önemli merkezlerde yoğunlaştığı görülmektedir. Mesela 1529'da Edirne'de 14, XVII. yüzyılda sadece İstanbul'da 95 medrese bulunmakta idi. XIX yüzyılda İstanbul'daki medrese sayısı 170'e yükselmişti. H. İnalçık, *The Ottoman Empire*, s. 169; 1869'da İstanbul'da 166 faal medrese bulunmaktadır. M. Kütükoğlu, "1869'da faal İstanbul Medreseleri", *TED*, sayı 6, İstanbul, 1975, s. 286-295.

⁴³³ *Fatih kanunnâmesi*, s. 39.

⁴³⁴ H. İnalçık, *The Ottoman Empire*, s. 170.

⁴³⁵ Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 59.

Kazaskeri Sinan Efendi hakkındaki Tahkikat Defteri'nde Tire'de Lütü Paşa Medresesi'nden mazul olan Taceddin'in itham ve isteklerine Sinan Efendi'nin "bilâd-ı selasede medaris-i âliyeye talib olur, ol medreselerin tevcihi bizim elimizde değildir" şeklinde cevap vermesi daha XVI. yüzyıl ortalarında yüksek medreselerin tevcihinin kazaskerlerin yetkileri dışında kaldığını göstermektedir⁴³⁶.

Âli, tecrid, miftah ve kırklı medreseleri ve yirmi beşden yüz elliye kadar kadınlıkları kazaskerlerin tevcih ettiklerini, ulemaya mahsus diğer mansıpların ise veziriâzâmın arzıyla verildiğini belirtmektedir⁴³⁷. Mülazimlik hakkını kazanmış olan adaylar Anadolu ve Rumeli kazaskerinin "matlab" denilen defterine isimlerini kaydettirerek sıra beklerlerdi. XVI. yüzyıl sonlarında müderrislik alacak adayların mülazemet müddetlerinin değişik olduğu görülmektedir. 997-998(1589-1590) tarihlerine ait medrese tevcihatını ihtiva eden rûznâmede bu sürenin bir yıl ile sekiz yıl arasında değiştiği, ancak adayların büyük bir çoğunluğunun 2-3 yıl arasında mülazemetden sonra görev aldıkları görülmektedir⁴³⁸.

Bir medrese müderrisliği boşaldığında birden fazla talib çıkarsa aralarında imtihan yapılırdı. İmtihanlar kazaskerin huzurunda genellikle büyük camilerin birinde halka açık olarak yapılır, imtihanda adayların belirli bir konuda bir risale yazmaları, ayrıca tahrir yapmaları istenirdi. Mecdî ve bilhassa Atâ'î ulemanın biyografilerini verirken imtihanların mahiyetine, kimlerin yapıldığına, neler sorulduğuna ve neticesine dair önemli bilgiler vermektedir.

935 (1528-1529) de Semâniye Medreselerinden biri boşalınca, Edirne'de Dârülhadis müderrisi İshak Efendi, Üç-şerefeli'den Çivi-zâde Şeyh Mehmed Efendi ve Bursa Sultan Medresesi müderrisi İsrâfil-zâde Fahreddin Efendi'ler talib olmuşlar, bunlar arasında imtihan yapılması ferman olunmuştur. Rumeli Kazaskeri Muhyiddin Fenârî ve Anadolu Kazaskeri Kadri Efendi huzurunda Ayasofya Camii'nde üç konuda imtihana tabi

⁴³⁶ *Tahkikat Defteri*, vr. 8a-b.

⁴³⁷ Âli, *Kühû'l-ahbâr*, vr. 86b.

⁴³⁸ İŞSA, RKR, nr. V; Süleyman Uzan, *997-998(1589-1590) tarihli Rumeli Kazaskeri Ruznâmesi*, İstanbul Şer'î Siciller Arşivi, Rumeli Kazaskerliği nr. 5. (İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi, Tarih Böl. Mezuniyet tezi) İstanbul 1980, s. XVIII, Tablo: I.

tutulmuşlar Mevâkıf'dan⁴³⁹ îtimâd bahsi, Hidâye'den⁴⁴⁰ bâb-ı ribâ ve Telvîh'den⁴⁴¹ ta'n-ı râvî'ye dair risaleler yazmışlar, Çivi-zâde'nin üstünlüğü görülmüş ise de imtihan yapan Fenârî-zâde'nin ceddi Molla Fenârî'yi tenkit ettiği için Sahn Medresesi İsrâfil-zâde'ye verilmiştir⁴⁴².

c) Medreselerin tevcih şekilleri:

1. Vakıf şartlarının önemi: Kadıların tayin, nakil işleri doğrudan doğruya merkezî idarenin koyduğu kaidelere göre yapıldığı halde, müderrislerin tayininde vakıf şartlarının önemli rol oynadığı ve bu vakıf şartlarına ve gelirlerine göre özel durumların rûznâmelere işlendiği görülmektedir: İstanbul'da Kürekci-başı Medresesi'nin evkafı müsâade üzere olmağın, şart-ı vâkıf'dan haric zevâ'iddin bazı cihât ihdâs olunup, bazı erbâb-ı himâyete terakki olunup, ba'dehû sene semânîn ve tis'a-mi'e şa'banı evâilinde vakfın müsâadesi yokdur diye arz olunup vezâ'if ve terakki ashâbına verilmek babında emr-i şerif verilip, hâlâ vakfın müsâadesi vardır diye vakfın mütevellisi ve nâzırı arz ettiler diye kazasker efendi arz etmeğın evkaf-ı mezburenin zevaidinden beratla verilen terakki ve cihât kemâkân tasarruf ettirile diyü emr-i şerif verilmek buyuruldu. 21 Zilka'de 980 (25 Mart 1573)⁴⁴³.

Burada görüldüğü gibi medreselerde ücret artırılması, eksitilmesi ve medrese gelirinden yeni bir cihet verilmesi gibi hususlar medresenin vakıf şartları ve gelirleri ile yakından ilgili idi. Çivi-zâde'nin bir uygulaması bu hususu daha iyi aydınlatmaktadır: Şeyhülislamıktan sonra Rumeli kazaskerliğine tayin edilen Çivi-zâde Efendi, Mahmud Paşa Medresesi'ni damadı Hamid Efendi'ye vermek için, 40 akçe ile Mevlânâ Hasan Bey'e vermek istemez. Buna engel olarak medrese vakfiyesindeki bir kaydı göstererek "şart-ı vakıf üzere payeşi harice mahsus ve elli akçe ile verilmek, vakfiye-i ma'mûlûn bihâsında mahsusdur, kırk ile tevcih şer' ve kanuna muğâyirdir" diyerek, Hasan Bey'e tevcih etmemekte ısrar edince durum veziriâzama intikal etmiştir. Bir kaç gün sonra, Sahn müderrisi Abdurrahman Efendi Mahmud Paşa evkafına müfettiş tayin olunmuş, Abdurrahman Efendi yaptığı araştırma sonunda, vakıf gelirlerinin vakıf şartlarına göre ödeme yapmaya elverişli oldu-

⁴³⁹ *Mevâkıf*, Abdurrahman İcî'nin kelâma dair eseri, Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 332.

⁴⁴⁰ *Hidâye*, Burhaneddin Merginânî'nin fıkha dair eseri, *Kezâ*, s. 321.

⁴⁴¹ *Telvîh*, Sa'deddin Taftazânî'nin fıkha dair eseri, *Kezâ*, s. 346.

⁴⁴² *Mecdî*, s. 447-448; Atâ'î, 134-135; Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 63-66.

⁴⁴³ KK. *Ruûs.*, nr 225, s. 219.

ğunu bildirip, "müfredat defteri" ni vezire vermiştir. Bunun üzerine Rumeli Kazaskeri Çivi-zâde'ye rağmen Medrese Hasan Bey'e verilmiştir 952 (1545-1546)⁴⁴⁴.

2. Ber-vech-i te'bid medrese tevcihi⁴⁴⁵: İstanbul'da Haseki Sultan Darülhadis'ine günde 25 akçe ber-vech-i te'bid müderris olan Şemseddin'in vefatı üzerine yerine mütekaid Mevlânâ Alâeddin 25 akçe ile yine ber-vech-i te'bid medreseye tayin edilmiştir⁴⁴⁶. Bu şekilde ber-vec-i te'bid verilmiş olan bir medrese ruûsa şöyle işlenmiştir: Medrese-i Kızılca-Tuzla der Hüdâvendigâr: Müderrisi olan Abdülkerim ehl-i ilim olmağla ber-vech-i te'bid iç-il hükmi ile verilüp, kazasker tarafından suret-i rûznâmçe verilmeğin mucibince verilmek buyuruldu. 18 Şevvâl 1014 (26 Şubat 1606)⁴⁴⁷.

3. Medresenin fetvâ ile birlikte tevcihi: Sofya'da Sofu Mehmed Paşa Medresesi'nde mutatdan ziyade uzun süre müderris olan Bâli, ferman ile alınmış, Üsküp İshak Bey Medresesi'nden ayrılan ve bir yıl bekleyen Mevlânâ Şemseddin 60 akçe ve fetvâ ile birlikte Sofu Mehmed Paşa Medresesi'ne tayin olunmuştur. 14 Zilka'de 997 (24 Eylül 1589)⁴⁴⁸. Aynı şekilde, Mevlânâ Pir Mehmed'in "ehl-i ilim" ve layık kimse olması sebebiyle, "iç-il hükmü ile", 70 akçe fetvâ ile Üsküp'teki İsa Bey Medresesi'ne tayini uygun görülmüştür. 17 Safer 998 (26 Aralık 1589)⁴⁴⁹.

4. Terakki ile tayin: "Elli akçe ile meşrut" olan veziriâzam Sinan Paşa Medresesi'nde kırk akçe ile müderrislik yapan Mevlânâ Mehmed'e on akçelik terakki ile elli akçe verilmesi kabul edilmiştir⁴⁵⁰. Bazen terakkinin miktarı belirtilmeden, müderrisin ilim sahibi, liyakatlı olması sebebiyle "kanun üzre terakki ile" mukafatlandırılması istenmektedir. Kefe'deki Kasım Paşa Medresesi'nde yirmi akçe ile müderris olan Mevânâ Muhyiddin'e bu sebeple terakki ettirilmiştir⁴⁵¹.

⁴⁴⁴ Atâ'i, s. 239. Bu hadise, veziriâzam kazasker ilişkisini ve kazaskerin icraatunun, bir müderris tarafından kontrol edilmesi gibi hususlarda örnek teşkil etmektedir.

⁴⁴⁵ 'Ber vech-i te'bid terimi hakkında kesin bilgimiz olmamakla birlikte, medresenin muayyen bir süre yerine, süresiz olarak bir müderrise tevcihi anlamına olsa gerektir.

⁴⁴⁶ İŞSA, RKR, V, h. 129. Aynı şekilde Pirizrin'deki Mehmed Paşa Medresesi'de ber vech-i te'bid verilmektedir. *Kezâ*, h. 1.

⁴⁴⁷ KK. *Ruûs*, nr. 256, s. 37.

⁴⁴⁸ İŞSA, RKR, nr. V, h. 6-7.

⁴⁴⁹ *Kezâ*, h. 91.

⁴⁵⁰ *Kezâ*, h. 49.

⁴⁵¹ *Kezâ* h. 58.

Bazen müderrisin terakki ile görevden feragat ettiği olurdu. Mesela, Balyabadra'da Mahmud Paşa Medresesi'nde yirmi akçe ile müderris olan Mevlânâ Muhyiddin "kanun üzre terakki ile" ayrılmış, yerine yirmi akçe ile bir başkası göreve tayin olunmuştur. Bu durumda aday terakki ile o medresede maaş alamamakta fakat bir süre sonra tayin edildiği diğer medresede terakki ettiği maaşı almaktadır¹⁵². Bu şekilde fetvâ ile tayin edilen bir müderrisin tayini ruûsa şu şekilde işlenmiştir: Medrese-i Evrenos Beğ der-Yenice-i Vardar: Sabıka elli akçe ile Medrese-i mezburede müderris olan Mustafa'ya haric hükmi ve "izn bi'l-iftâ ile" misliyle kazasker tarafından verilip suret-i rûznâmçe verilmeğın mucibince verilmek buyuruldu. 20 Şevval 1014(28 Şubat 1606)¹⁵³.

5. Tevkit ile müderris tayini: Siroz'da 50 akçe ile Selçuk Sultan Medresesi'nde müderris olan Mevlâna Abdülhalim'in süresi dolmak üzere olduğundan, yerine aynı medreseden ayrılmış ve bir buçuk yıldan fazla bir süre bekleyen Mevlânâ Mıkdad, yevmi elli akçe ile ve üç ay tevkit ile istemesi ve muhil olması sebebiyle 1 Receb'e kadar tevkit ile verilmesini eski kazasker arz etmiş ve kabul olunmuştur¹⁵⁴.

d) Müderrisin azli: Müderrisler çeşitli sebeplerle azledilebilirlerdi.

1. İlmî yetersizlik sebebiyle azil: 944(1537-1538) Rumeli Kazaskeri Ebussuud Efendi Mevlânâ Hasan b. Yusuf'u "ifad ye kadir değil" dir diye İnegöl Medresesi'nden azletmiştir¹⁵⁵.

2. Kazaskere hakaret sebebiyle azil: Mehmed Nihâli Efendi imtihanla Osman Paşa Medresesi'ne müderris olduktan sonra 1003 de Rumeli Kazaskeri Sunullah Efendi'ye "şer-i şerife muhalif ve edebe mugayir" söz söylemesi üzerine görevden azledilmiştir¹⁵⁶.

3. Medresede danışmed tutamaması sebebiyle azil: Medrese'de danışmend tutamadığı ders vakitlerini tatil ettiği medrese hücrelerini kiraya verdiğiinden müderris azlediliyor¹⁵⁷.

¹⁵² Kezâ, h. 139.

¹⁵³ KK, Ruûs, 256 s. 37.

¹⁵⁴ İŞSA, RKR, nr. IV, s. 3.

¹⁵⁵ Atâ'î, s. 247.

¹⁵⁶ Tarih-i Silsile-i Ulemâ, vr. 61b.

¹⁵⁷ Tahkikat Defteri, vr. 7b-8a.

4. Kadılığa geçme sebebiyle azil: Taşköprü Medresesi müderrisi hakkında bazı kimseler gelerek müderrisin kadılığa talib olduğunu söylemesi üzerine azlediliyor. Ancak müderrisin İstanbul'a gelerek garazkar kimselerin bunu yaptığını kendisinin böyle bir isteğinin bulunmadığını söyleyerek tekrar görev istiyor⁴⁵⁸.

5. Kadının arzı üzerine azil: Müderrisler ile kadılar arasında sıkı bir ilişki daima mevcut olmuştur. Kadılar, görevleri icabı buldukları yerin vakıflarını, medreselerini, kontrol etmişlerdir. Bursa kadısı, Bursa'da müderris olan Yahya Efendi hakkında medreseden feragat etti diye arz göndermesi üzerine azlediliyor. Ancak sonradan asılsız olduğu anlaşılınca başka görev veriliyor⁴⁵⁹.

II. Kazaskerlerin kazâî görevleri

A. Dîvân-ı Hümâyûn'da kazâî görevleri

Osmanlı Beyliğinde daha Osman Bey zamanında dîvânın bulunduğu belirtilmekte ise de, bu dîvânın⁴⁶⁰ bir meşveret kurulu anlamına kullanıldığı tahmin olunabilir⁴⁶¹. Osman Bey'den sonra oğlu Orhan Bey zamanında toplanan dîvân ise daha belirli bir hüviyet kazanmaya başlamış, bu devirde dîvânın, Orhan Bey, Bursa kadısı ve bir de vezir olmak üzere üç kişiden teşekkül ettiği, dîvânın üyesi olmamakla birlikte bir müftünün ve mali konularda yetkili bir memurun da zaman zaman dîvânda bulunduğu tahmin edilmektedir⁴⁶².

I. Murad'ın saltanatu (1360-1389) yıllarında dîvân bir hayli gelişmiş, o zamana kadar askerî temsil eden üye bulunmadığı halde bu devirde Hayreddin Paşa askerî yetkileri haiz olarak dîvâna katılmış, böylece dîvân

⁴⁵⁸ *Kezâ*, vr. 6b.

⁴⁵⁹ *Kezâ*, vr. 5a.

⁴⁶⁰ "İkinci vakti idi ki Sultân-ı âlemden tabi ve alem geldi heman dem Osman Bey buyurdu. Kapusunda nevbet uruldu. Tapusunda olan hadem ve haşem karşısında divan kurdu". "Diyâr-ı küffârda dîvân-ı şerî'at-ı Ahmedî kurulup, defter-i küfr dürüldü". İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, I. Defter, Hazırlayan: Şerafettin Turan, Ankara 1970, s. 106ve 131.

⁴⁶¹ A. Mumcu (*Divan-ı Humayun*, s. 21), İbn-i Kemal'in Osman Bey zamanındaki dîvânı verirken, kendi zamanındaki dîvânın etkisi ile, bunu gelişmiş bir divan gibi göstermesini haklı olarak tenkit etmektedir.

⁴⁶² A. Taneri, *Vezirîâzamlık*, s. 42-43.

daha da güçlenmiştir⁴⁶³. Daha sonra Yıldırım Bayezid⁴⁶⁴, Çelebi Mehmed devirlerinde devamlı olarak divânın gelişme kaydettiği, II. Murad devrinde divânın artık düzenli olarak toplandığı, kazaskerin de divân toplantılarına katıldığı anlaşılmaktadır⁴⁶⁵.

Bilindiği gibi, Osmanlı devlet teşkilatı Fatih Sultan Mehmed'den itibaren mükemmel şeklini almaya başlamıştır. Fatih'in teşkilat ve teşrifat kaidelelerini ihtiva eden Kanunnâmesi'nde Divân'ın üyesi olarak kazaskerlerin selahiyetini gösteren hükümler bulunmaktadır. Şer'î-hukukî konulardaki selâhiyeti, Kanunnâme'de "ve tuğrâ-yı şerifim ile ahkam buyurulmak üç cânibe mufavzadır. Umur-ı âleme müte'allık ahkam veziriâzam buyuruldu ile yazıla. Ve malıma müte'allık olan ahkamı defterdarlarım buyuruldu ile yazalar. Ve şer'-i şerif üzere deâvî hükmünü kazaskerlerim buyuruldu ile yazalar" şeklinde ifade edilmiştir⁴⁶⁶.

Divân-ı Hümayûn'da işler, siyâsî, hukukî, ve mali olmak üzere üç gruba ayrılıyordu. Bu görevler devletin dört rüknü olarak bilinen vezirler, kazaskerler, defterdarlar ve nişancı tarafından îâ ediliyordu. Devletin otoritesi, iç güvenliğin sağlanması, dış düşmanlardan korunma tedbirleri vezirlerin; hukukî otorite kazaskerlerin; mali otorite defterdarın; örfî otorite ve bürokrasi nişancının şahsında temsil ediliyordu⁴⁶⁷.

Merkeziyetçi bir devletin bütün unsurlarını ihtiva eden Osmanlı İmparatorluğu'nda tek yetki hükümdarın şahsında ve onun mutlak vekili olan veziriâzamda toplanmıştır. Kazaskerde dahil olmak üzere bütün divân üyeleri, sahip oldukları yetkilerde ancak veziriâzama yardımcı durumundadırlar.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda en mükemmel şeklini alan bu telakki Kanunnâme'de şu şekilde ifade edilmektedir: "Amme-i mesâlih-i din ü devlet ve kâffe-i nizâm-ı ahvâl-i saltanat ve tenfiz-i hudud ve kisas ve habs ve nefy

⁴⁶³ A. Mumcu, *Divan-ı Humayun*, s. 23.

⁴⁶⁴ Yıldırım Bayezid'in her sabah yüksekçe bir yere çıkarak halkın şikayetlerini dinlediğini, haksızlığa uğrayanların haklarının alındığını o sırada Bursa'da bulunan Hekim Şemseddin es-Sağır, İbn-i Hacer'a anlatmıştır. Ş. İnalçık, "İbn Hacer'de Osmanlılar'a Dâir Haberler", Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, VI, Ankara 1948, s. 192. Burada şer'î davalarda yardımcı olmak üzere kazaskerlerin de hazır bulunmuş olması muhtemeldir.

⁴⁶⁵ A. Mumcu, *Divan-ı Humayun*, s. 26.

⁴⁶⁶ *Fâüh Kanunnâmesi*, s. 36.

⁴⁶⁷ Âli, *Kühû'l-ahbâr*, vr. 90a-92a; H. İnalçık, *The Ottoman Empire*, s. 93.

envâ'-ı ta'zîr ve siyaset ve istimâ'-ı da'va ve icrâ-yı ahkâm-ı şerî'at ve def'-i mezalim ve tedbir-i memleket ve tevcih-i eyalet ve imâret ve ulufe ve timar ve tevliyet ve hitâbet ve imâmet ve kitâbet ve cem'-i cihet ve taklid-i kaza ve nasb-ı mevlâ tevfiiz ve tevkil ve tayin ve tahsil ve umur-ı cumhur ve tevcihat-ı gayr-i mahsur ve'l-hasıl cemî'-i menasib-ı seyfiyye ve ilmiyyenin tevcih ve azli ve cemî'-i kazâyâ-yı şer'îyye ve örfiyyenin istima' ve icrası için bizzat cenab-ı padişahide vekil-i mutlak ve memalik-i mahrusa-i Osmânî ve taht-ı hükûmet-i sultânîde olan cemî'-i nasın üzerine hakim-i sahib fermân olduğu muhakkaktır"⁴⁶⁸.

Dîvân-ı Hümâyûn'un çok geniş ve şumullu olan görevleri arasında hukûkî görevleri bir hayli yer tutuyordu. Bunları teşriî, kazaî ve idarî olmak üzere üç esas bölümde yerine getiriyordu. Dîvân teşriî (yasama) yetkisini şeriâtın sınırları dışında kalan alanlarda kullanılıyordu. Bu husus doğrudan doğruya kazaskerleri ilgilendirmeyip, ancak örfî kanunların şer'î kurallara uygunluğu konusu belki kazaskerlere sorulmakta idi. Şüphesiz bu konuda Şeyhülislamın fetvâsı daha etkili rol oynuyordu. Kazaskerleri doğrudan ilgilendiren husus ise Dîvân'ın idarî ve kazaî yetkileridir. İdarî sahada, en önemli vazifeleri olan kadı ve müderrislerin tayin, azil ve diğer işlemlerinin yapılması bundan önce incelenmiş, burada ise kazaî yönü üzerinde durulacaktır.

Dîvân-ı Hümâyûn'un teşriî yetkisi sadece örfî hukuk alanına inhisar ettiği halde, kazaî (yargı) yetkisi, hem örfî hem şer'î alanı içerisine alması ve üstelik kapısının yerli ve yabancı herkese açık olması gibi sebeplerle, çok daha geniş olmuştur⁴⁶⁹.

Dîvân-ı Hümâyûna ayrıca, devletteki adli teşkilatı murakabe eden bir makam oluşu sebebiyle, diğer mahkemelerde görülen birçok dava ve ihtilaf da intikal etmiştir. Dîvân-ı Hümâyûn bu ağır görevi, kesin hüküm verme, karar düzeltme (temyiz), şikayetleri kabul ve değerlendirme, duruşmalı ve duruşmasız yargılama gibi çeşitli şekillerde yerine getiriyordu. Bu konular Ahmed Mumcu tarafından hukukî yönüyle ele alınarak misallerle incelen-

⁴⁶⁸ Tevkî'i, s. 498.

⁴⁶⁹ Dîvân-ı Hümâyûn mükemmel şeklini aldığı ve düzenli olarak XVI. yüzyılda işleri çok yoğunlaşmış, önem sırasına göre genellikle önce mühim devlet işleri, dış meseleler, eyaletlerin ihtiyacı, savaş ve güvenlik konuları, mâlî ve ihtisadî konular ve nihayet dava dinlenmesi, şikayet dilekçelerinin incelenmesi şeklinde bir sıra içerisinde görülmüştür. Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 79; A. Mumcu, *Dîvân-ı Humayun*, s. 120.

miştir⁴⁷⁰. Bu sebeple bu konulara girmeden sadece, Dîvân-ı Hümâyûn'a intikal eden dava ve şikayetlerden kazaskerlerin sorumluluğuna girenlerin mahiyeti ve neticeleri ile; Dîvân'da kazaskerler bizzat veya diğer dîvân üyeleri ile birlikte muhakeme ettiği kimseler üzerinde durulması daha uygun olacaktır.

Dîvân-ı Hümâyûn'da örfî hukuk ve yargının veziriâzam ve onun münasib gördüğü kimseler tarafından yürütüldüğü, şer'î hukuk ve yargının ise kazaskerlerin görev sahasına girdiği genel olarak ifade edilmektedir⁴⁷¹. Ancak burada hangi davaların örfî, hangi davaların şer'î olduğu gibi çözümlenmesi oldukça zor bir problem ile karşılaşmaktadır. Osmanlı Devleti gibi, esas itibarıyla şer'î hukuka dayanan fakat idaresi altında bulunan geniş topraklardaki örfî tatbikatı şer'î kurullarla temelde uzlaştıran bir idarede şer'î ve örfî sahayı kesin olarak birbirinden ayırmak mümkün değildir. Ancak belli prensiplerden hareketle itibari bir ayırım yapmak mümkün olabilir.

B. Kazaskerlerin Dîvân-ı Hümâyûn'da baktıkları davalar

a) **Dîvân-ı Hümâyûn'a gönderilen suret-i sicil ve ilâmlar:** Osmanlı Devleti'nde kadılardan, sancak ve beylerbeyilerden Dîvân-ı Hümâyûn'a gelen suret-i siciller, ilâm ve mektubların doğrudan doğruya hükümdara gitmeyip, veziriâzam ve kazaskere gittiği ve bu yetkililerin, ilâm ve sicil üzerine kendi kararlarını "buyuruldu" şeklinde yazdıkları anlaşılmaktadır⁴⁷². Bilindiği üzere veziriâzam ve şer'î meselelerde kazasker, buyuruldu yazmak salahiyetini hâizdi. Kanunî Sultan Süleyman devri sonları ve II. Selim devri başlarına ait bazı mühimme ve ruûs defterinde, hükümlerin başındaki kazaskere ait kayıtlar bu kanaati teyid etmektedir⁴⁷³.

Kazaskerlerin Dîvân-ı Hümâyûn'da bakacakları davaların bir gündemi muhtemelen önceden yapıyordu. Mustafa Selaniki, III. Murad'ın tahta cülûsunda devlet işlerine gösterdiği büyük ilgiyi anlatırken, Padişah'ın 25 Ramazan (8 Ocak 1575) Cumaertesi günü erkenden kazasker efendileri çağırıldığını, kazayalarını okuyup, Divanhaneye gelip, şer'î davaları dinlemeye başladığını söylemesi, kazaskerlerin belli bir gündem içerisinde davalara

⁴⁷⁰ *Kezâ*, s. 85-107.

⁴⁷¹ H. İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 92.

⁴⁷² U. Heyd, *Criminal Law*, s. 256.

⁴⁷³ *Bilhassa Mühimme*, nr. III ve V ; KK. Ruûs 225 de örneklerine çok rastlanmaktadır.

bakışını göstermektedir¹⁷⁴. Esasen aksini düşünmek, Dîvân-ı Hümâyûn'un düzen ve disiplini ile bağdaşacak bir durum değildir.

Balya kadısı göndermiş olduğu mektubunda Tırhala kazasından, Kamer Hatun'u leventlerin Balya kazasına götürdüklerini, fesat ve şenaat yaptıklarını arzetmiş, ayrıca leventlerin kadı ve naibden habersiz nikah kıydıklarını bildirmiştir. Bunun üzerine Balıkesir ve Ezine kadılarına giden 23 Muharrem 967(25 Ekim 1559) tarihli hükümde leventlerin iyice teftiş edilmeleri ve durumun bildirilmesi istenmektedir. Bu hükmün başında "kazasker arz idüp emr arz üzerine kendi hattıyla mukayaddir" şeklinde yazılmaktadır¹⁷⁵. Aynı şekilde, yol kesici Ahmed'e siyaset olunması, yardımcılarının ise habsedilmelerini emreden Muharrem 967(Kasım 1559)tarihli Karasi beğine ve Edremid kadısına giden hüküm başında "kazasker efendi arz idüp, arzın üzerine kendi hattı ile buyuruldu" diyü işaret edilmiştir¹⁷⁶. Böylece, Dîvân-ı Hümâyûn'a intikal eden bu neviden olay ve davalar kazasker tarafından inceleniyor ve muhtemelen gelen arzın üzerine "buyuruldu" şeklinde kararını yazıyor, buna göre mahallin kadısına veya beyine hüküm gidiyordu¹⁷⁷.

Kadı, beylerbeyi ve sancakbeyi tarafından, özellikle cinayet, soygun ve amme güvenliğini tehdid eden bir çok konuda padişaha suret-i sicil veya ilam arz edilerek, hükümdarın kararı alınmak istenmiştir. Prof. Heyd'e göre bunun sebebi, suçlunun şeriata göre, ağır bir şekilde cezalandırılmasının mümkün olmamasındandır. Ayrıca suçluyu mahkum etmek için yeterli delil bulunmaması veya suçlunun suçu teşebbus halinde bulunduğu, yine suret-i sicil gönderilerek hükümdarın kararının alınması yoluna gidildiği görülmektedir¹⁷⁸.

b) Dîvân-ı Hümâyûn'a şikayet sunma: Osmanlı halkından veya yabancılarından herhangi bir kimse veya topluluk vergilerin ağırlığından, mahalli idarecilerin eziyet ve baskılarından veya uğradığı herhangi bir haksızlık ve tecavüzdten dolayı bir arzuhal (şikayet dilekçesi) ile padişaha durumunu arz edebilirdi. Eğer durumu acil ise bizzat gelerek veya şikayetçi bir yerin halkı tem-

¹⁷⁴ Selânikî, *Tarih* s. 105.

¹⁷⁵ *Mühimme*, nr. III, h. 451.

¹⁷⁶ *Kezâ*, h. 433.

¹⁷⁷ Başka örnekler için bk. *Mühimme*, nr. III, h. 497, h. 820, h. 1070, h. 152; *Mühimme*, nr. V, h. 659, h. 693 ; *KK Ruûs*, nr. 225, s. 310 ve 293.

¹⁷⁸ U. Heyd, *Criminal Law*, s. 255.

silci göndererek durumu arz ederlerdi¹⁷⁹. Ancak yakınlığı ve kolaylığı sebebiyle bundan en çok faydalanan başkent halkı idi.

Gerek Osmanlılardan önceki Müslüman ve Türk devletlerinde gerekse Osmanlılarda hükümdarlar, hakkın ve adaletin tecellisi için bir teminat olarak düşünülmüş, bu konuda müşterek bir kanaat oluşmuştur. Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi hakkındaki tahkikat defterinin dibâcesinde bu müşterek duyguya temas edilerek, Allah'ın yeryüzünde gölgesi olan ve her mazlumun kendisine sığındığı padişah hazretlerine kimsesiz mülazimlerin arzuhalleri üzerine..... şeklinde ifade edilmektedir¹⁸⁰. Yine bu telakkiyi ifade eden "re'aya ve beraya selatin ve ümeraya vedi'a-i ilâhiyye olduğundan..."¹⁸¹ gibi ifadeler kullanılmaktadır¹⁸².

Osmanlılarda Yıldırım Bayezid'in halkın şikayetlerini dinlenmesiyle ilgili İbn-i Hacer'in haberine yukarıda temas edilmişti. Daha sonraki yüzyıllarda bilhassa, padişahlar Cuma namazına gidip gelirken halkın şikayetlerini sundukları bilinmektedir.

Koçi Bey, arzuhal sunanlar ve bunları padişahın nasıl kabul edip inceleyeceğine dair bilgi vermektedir¹⁸³. Kendisine bu kadar imkanlar tanınan Osmanlı halkının da bundan geniş ölçüde faydalandığı görülmektedir.

Mühimme defterinde halkın şikayetlerine dair birçok örnekler bulunmaktadır: Tüccar tairesi arzuhal sunarak, Ayasofya evkafından Mahmud Paşa hanındaki mescidin yanındaki hanın bazı odalarının Kürkçü Rumlar tarafından işgal edildiğini, orada bir takım kötülükler yaptıklarını zararlar tevli ettiklerini, Müslümanların huzursuz olduğunu ve ibadet yapamaz hale geldiklerini arz etmektedir. Daha önce İstanbul kadısı mahallinde tedkik yaparak odaların yıkılması için hüççet verdiğini, fakat kendilerin kaybolduğunu

¹⁷⁹ H. İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 91.

¹⁸⁰ *Tahkikat Defteri*, vr. 1a.

¹⁸¹ U. Heyd, *Criminal Law*, s. 217.

¹⁸² *Siyasetnâme nev'inden eserlerde, reâyâya iyi muâmele, hakkını gözetme, şikâyetleriyle ilgilenme konusu üzerinde önemle durulmuştur. bk. Âsafnâme, reâyâ bahsi İstanbul 1326, s. 24,26; Katib Çelebi, Düstüru'l-âmel li-islâhı'l-halel, İstanbul 1280, s. 124vd.*

¹⁸³ "Benüm Devletü Hünkârım, arzuhal sunduklarında kapucular kethüdasına: "al şu arzuhalî" deyü emredersiz. Kaç arzuhal verirlerse cümlesin cem'edersiz. Seadetle Sarayı hümâyûna geldikte birer birer okursuz. Cümlesin bir yere bağlayup, mühürleyüp vezir kulunuza gönderirsiniz" . *Koçi Bey Risalesi*, s. 121.

kazasker efendi padişaha arz etmiş, zararlı olan odaların yıkılması ve kafirlerin çıkarılarak Müslümanlar sakin olsun şeklinde yazılmıştır¹⁸¹.

Bir diğer şikayette, İznik'te Mehmed Paşa Medresesi müderrisi Mevlana Süleyman göndermiş olduğu şikayet mektubunda, kasabada medreseye ait bir vakıf hamam bulunduğunu bu hamam ihtiyaca cevap verdiği halde, Hasan'ın yeni bir hamam bina ederek medreseye ait hamama ve suyuna ve diğer hamamlara zarar verdiğini arz etmiştir. Bunun üzerine İznik kadısına giden 4 Ramazan 967 (29 Mayıs 1560) tarihli hükümde bu duruma mani olunması, ancak eski hamamların tamirine izin verilmesi emredilmiştir. Mühimme defterinde bu fermanın üst kısmına "kazasker efendi arz edip, emri arz üzerine kayd etmeğin ona göre hüküm yazıldı" şeklinde kayıt bulunmaktadır¹⁸⁵.

Ancak, bu nevi şikayetler olduğunda devlet teftiş yaptırarak, bazan yapılan şikayetin haksız ve mesnedsiz olduğu anlaşılırdı. Madur olan kimse yine eski haline ve görevine iade edilirdi. Mesela, Amasya sancağında zeameti olan Kemal'den bazı kimseler şikayet etmişler, yapılan teftişte Kemal'in üzerinde bir nesle bulunmadığı ve suçsuz olduğu ortaya çıkınca, beylerbeyine hüküm gönderilerek, zeametin yine kendisinde bırakılması emredilmiştir (10 Safer 968/31 Ekim 1560)¹⁸⁶ Kemal hakkındaki şikayet defterlerini kazasker efendi arz etmiş, bunu istinaden hüküm yazılmıştır¹⁸⁷.

28 Ramazan 1022 (11 Kasım 1613) tarihli Zile voyvodasına ve kadıya giden hükümde, bu kazadan Ahmed, padişaha arzuhal sunarak, Fettah ve kardeşi Receb ile şer'î davası olduğundan şikayet ederek, davasının Dîvân-ı Hümâyûn'da kazaskerler huzurunda görülmesi hususunda ferman çıkmıştır. Kadı ve voyvodaya gönderilen fermana adı geçen kimselerin yakalanarak, Dîvân'da kazasker huzurunda muhakeme edilmek üzere hazır edilmesi istenmiştir¹⁸⁸.

c) Dîvân-ı Hümâyûn'da muhakeme: Bazı kimselerin Dîvân-ı Hümâyûn'da üyelerin huzurunda yargılandığı görülmektedir. Davaların çe-

¹⁸¹ *Mühimme*, nr. IV, h. 694.

¹⁸⁵ *Mühimme*, nr. III, h. 1197.

¹⁸⁶ *Mühimme*, nr. IV, h. 1521.

¹⁸⁷ Bu şikayetde önemli olan taraf, şikayet konusu örfi hukuku ilgilendirdiği ve şikayet edilen kimse de ehl-i örfden birisi olduğu halde meselenin kazasker tarafından arz edilmesidir. Bu da gösteriyor ki şer'î-örfi ayrımı çoğu kere İübâridir.

¹⁸⁸ *Mühimme*, nr. LXXX, h. 233.

şitleri ve yargılanan kimselerin statüleri bakımından bir sınıflandırma yapmak mümkündür.

1. Sünnî görüşü zedeleyenlerin muhakemesi: Osmanlı Devleti, temel görüş olarak benimsediği sunnî inanca daima sahip çıkmış, bunu zedeleyici faaliyetler üzerinde durmuştur. Tarihi kaynaklarda münferid hadiseler halinde zikredilen bu neviden olaylar tamamıyla şer'î nitelik taşıdığı için, Dîvân-ı Hümâyûn'da kazaskerler tarafından muhakeme edilip, cezaları tesbit olunmuştur.

Molla Kasım adında bir bilginin, İsa Peygamber'in Hz. muhammed'den üstünlüğü fikrini çeşitli yerlerde yaymaya çalışması, ilgililerin dikkatini çekmiş, yakalanarak Dîvân üyeleri huzurunda yargılanması emredilmiştir. Vezirler meseleyi "canib-i şer'a" yani kazaskerlere havale etmişlerdir. Rumeli Kazaskeri Fenârî-zâde Muhyiddin ve Anadolu Kazaskeri Kadri Çelebi'ler "mülhiddin müddeâsını şer' ile iptale kadir olmayıp", örfi hükümler ile mahkum eylemişlerdir. Veziriâzam İbrahim Paşa "örf ile hışm u gazab erbâb-ı ulemaya layık değildir" diyerek⁴⁸⁹ konunun şer' ile görülmesini istemiş, ancak kazaskerler bu konuda muvaffak olamayınca vezirler ayrılmışlar ve Molla Kabız Dîvân'dan çıkarılmıştır. Konuşmaları kafes arkasından dinleyen Kanunî, bir mollanın fikirlerinin çürütülemeyişinden dolayı, Veziriâzam İbrahim Paşa'ya sert bir dille çıkmış, ilim erbabının sadece kazaskerlerden ibaret olmadığını, Şeyhülislam Kemal Paşa-zâde ve İstanbul kadısı Sadi Çelebi'nin Dîvân'a çağırılarak yargılanmanın onlar tarafından yapılmasını istemiştir. Bunların yaptığı muhakemede Kabız ilzam edilerek fikrinden dönmesi istenmiş, ısrar etmesi üzerine Safer 934(Ağustos 1527)de ölüme mahkum edilmiştir⁴⁹⁰.

Usul yönünden burada önemle belirtilmesi gereken husus, davanın doğrudan doğruya kazaskerlere verilmeyip, Dîvân-ı Hümâyûn'da görülmesinin ferman olunması, şer'î niteliği sebebiyle diğer üyeler tarafından kazaskere havale edilmiş olması ve kazaskerlerin başarısızlığı halinde de Padişah'ın yine veziriâzamı muâhaze etmesidir. Bu durum Abdurrahman

⁴⁸⁹ Lütü Paşa, Kazaskerlerin divanda dava dinleme adabına "Vüzerâ-yı izâm Dîvân-ı Hümâyûn'da sahib-i vakar gerektir. Ehl-i Divan'dan ve sair nâs ile tekellüm câiz değildir. Ve kazaskerler dahi Divan'da şer'î da'vâ görelen. Anlar dahi Divan'da sair nâs ile tekellüm kanun değildir" demektedir. *Âsafnâme*, Üniversite Ktb. TY. 786, vr. 9b.

⁴⁹⁰ Âli, *Künhü'l-ahbâr*, vr. 239a-b; Celâl-zâde, *Tabakatü'l-memâlik*, vr. 172b-173a; Peçuylu İbrahim, *Târîh*, I, İstanbul 1281, s. 124; N. Aykut, *Hasan Bey-zâde Tarihi*, s. 33-35.

Paşa Kanunnâmesi'nde belirtilen, veziriâzâmın mutlak otoritesini teyid eden bir örnektir.

Buna benzer bir olay da, Nadajlı Sarı Abdurrahman Efendi'nin katlidir. İstanbul Behram Kethüda Medresesi'nde müderris olan Sarı Abdurrahman Efendi'ye Dîvân-ı Hümâyûn üyeleri huzurunda, Anadolu Kazaskeri Esad Efendi ve Rumeli Kazaskeri Abdülhalim Efendi tarafından birtakım sorular sorulmuş, hepsini de İslam inançlarına ters düşecek şekilde cevaplandırıldığından kazaskerler, kendisini iknaya çalışmışlarsa da fikirlerinde ısrar etmesi üzerine katline fetvâ vermişlerdir. Bu olayı soran Tırnakçı Hasan Paşa'ya Anadolu Kazaskeri Esad Efendi, verdikleri hüküm gerekçesini şöyle anlatmıştır: (10 Cumadelûlâ 1011/26 Ekim 1602) "Benim Sultanım, Nadajlı hususî su'al buyurulmuş, böyle zındık görmedim. Haşr u neşr ve cennet ve cehennemi ve sevab ve ikabı bi'l-küllîye inkar idüp, *Eve leyse'illezi halaka's-semavati ve'l-arza bi-kadirin* nass-ı kerîmine ne dîrsiz dedim, "kadirdir, lakin vukû'a gelmez" dedi. Bu karhaneye zeval ihtimali yoktur dîrsin *yevme tûbeddülü'l-arzu gayre'l-arzı ve's semâvât* nusûsuna ne dersin didim, "te'vîli ve tevcihi vardır, murad yine bu neş'ede olan ahvaldir" didi.... Bu merteye zındıktır....Şer'-i şerîf hükmünce katline hüküm olundu. Hazretiniz hazır olsanız kendü eliniz ile katli ca'iz idi. Kendi zu'm-ı fasidince dünya belasından halas oldu. Müslimin dahi elinden ve din-i İslam dilinden halas buldı"⁴⁹¹. Diğer bir olay da, Mehdilik iddiasıyla bir divane ortaya çıkması üzerine vuku bulmuştur. İstanbul kahvehanelerinde yapılan dedikodu, Sadrazam İbrahim Paşa'nın kulağına gidince, kazasker efendileri davet ederek suçluyu huzurlarına getirmelerini istemiş; yapılan soruşturmada saçma bazı cevaplar veren suçlunun Balık Pazarı'nda idamına karar verilmiştir, Muharrem 1006(Eylül 1597)⁴⁹².

Dini mahiyet taşıyan, bu neviden daha başka hadiselere kaynaklarda raslamak mümkündür. İstanbul naibinin sicil sureti mucibince ve muhtemelen kazasker hattı ile katil olunan Zındık Hamza'nın ehîbbâsından nalçacılık işleyen Ahmed b. Nasuh adlı kimsenin (müfsidin) de kazasker hükmü ile katil olunması buyurulmuştur, 9 Safer 981(10 Haziran 1573)⁴⁹³.

⁴⁹¹ Na'imâ, *Târih*, I, İstanbul 1281, s. 326-327; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, I. İstanbul 1286, s. 184.

⁴⁹² Selânikî, *Târih* s. 703-704.

⁴⁹³ KK. *Ruûs* 225, s. 275.

2. İlimiye sınıfı mensublarının Divân-ı Hümâyûn'da muhakemesi: Osmanlı İmparatorluğu'nda genel olarak askerî sınıfa mensub kimselerin sahip oldukları bazı imtiyazlar vardı ki bunlardan biri de yargılanmalarıdır. Askerî sınıf mensubları, ilmiye sınıfı ve idarî (icrâ'î) sınıf olmak üzere iki gruba ayrılıyordu⁴⁹⁴.

İlimiye sınıfı mensubu kimselerin, işledikleri suçlardan dolayı verilen cezalar diğer askerîlere kıyasen çok daha hafif idi. Bunlara azil, nefiy, hapis gibi cezalar veriliyordu⁴⁹⁵. Rumeli kazaskerine hitaben gönderilen 1011 tarihli fermanla eskiden ulema ve kadılar, aşikare asılmaz ve siyaset edilmezken, memleket muhafazası görevinde bulunanların birtakım bahaneler ile, habsettikleri, siyaset ettikleri ve malını aldıkları görüldüğüne işaret olunmaktadır.

Tayin edildikten sonra kazaskerlerden başka vüzera, defterdarlar ve sairenin kadılara katıyyen karışmamaları kadılardan birisinin cezaya müstehak olması halinde kimse müdahale etmeyip, ancak Divân-ı Hümâyûn'da kazaskerlerin davayı dinleyip neticeye bağlaması emredildiği gibi mirî malı ve bakaya konularında da yine kazaskerler salâhiyetli kılınmıştır. Kadılardan, müderrislerden siyasete müşhak olanların davasını ancak Divân-ı Hümâyûn'da kazaskerlerin dinlenmesi istenmektedir⁴⁹⁶.

Larende halkından büyük bir topluluğun, eski Larende kadısı Abdulkerim'in üç yüzden fazla eşkiya ile şekâvet yaptığı hakkındaki şikayetleri üzerine adı geçen kadı Divân-ı Hümâyûn'a getirilerek kazaskerler huzurunda muhakeme edilmiş, suçunu itiraf etmesi üzerine Kıbrıs'a sürülmeye karar verilmiştir. Kıbrıs Beylerbeyi'ne gönderilen 12 Muharrem 997 (1 Aralık 1588) tarihli hükümde, kadıyı iyi muhafaza ve hiçbir surette adadan çıkarılmaması ferman olunmuştur⁴⁹⁷.

Kazaskerlerin tarafsız olmadığı veya olamayacağı gibi bir endişe olursa davanın Divân-ı Hümâyûn'da görülmek üzere bazan mâzul bir kazaskere ha-

⁴⁹⁴ Mustafa Akdağ, bu iki grubu "ehl-i şer" ve "ehl-i örf" olarak belirtmektedir, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş Devrinde Esas Düzen", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, III/4-5, Ankara 1967, s. 142.

⁴⁹⁵ U. Heyd, *Criminal Law*, s. 221-222; Ancak toplum düzenini bozucu ve daha önce belirtildiği gibi yerleşmiş inancı yıkıcı faaliyette bulunan ilmiye mensublarına da ağır cezalar verilmiştir.

⁴⁹⁶ *Münşe 'âtü's-selâtin*, II, 225-226.

⁴⁹⁷ *Mühimme*, nr. LXIV, h. 532.

vale edildiği olurdu. Nitekim Davud Paşa Medresesi'nden mâzul Abdullah b. Mircan Efendi'nin bir kadınla olan davasını Dîvân-ı Hümâyûn'da görmek üzere mütekaid Kazasker Bostan Efendi görevlendirilmiş, davayı Kanunî Sultan Süleyman kafes arkasında dinlemiştir⁴⁹⁸.

3. Ulema dışındaki askerî sınıfın Dîvân-ı Hümâyûn'da muhakemesi: Ulema dışındaki askerî sınıf mensublarının Dîvân-ı Hümâyûn'da muhakemesine dair birçok örneklere kaynaklarda rastlanmaktadır. Bunlar merkez teşkilatının vezir, defterdar gibi en başta gelen üyelerinden olduğu gibi aşağı kademedeki görevlilerden de olmaktadır. Bunların muhakemesi genellikle Dîvân-ı Hümâyûn'da Dîvân üyelerinin huzurunda yapılmaktadır. Muhakeme edenlerinin sayısı, yargılanan kimsenin mevkiine ve suçun büyüklüğüne bağlıdır⁴⁹⁹. Dîvân-ı Hümâyûn'un bu konudaki çalışma şeklini inceleyen bazı araştırmacılar İslam hukukunun bir kuralı üzerinde dururlar. Bilindiği gibi İslam hukukunda muhakeme tek hâkim ile yürütülür. Burada ise birkaç kişi huzurunda yapılmaktadır. Bunu iki şekilde İslam yargılama usulu ile uzlaştırmak mümkündür:

Evela, yargılama bir kişi (veziriâzam veya Rumeli kazaskeri) tarafından yapılmakta, diğerleri yardımcı durumunda bulunmaktadırlar⁵⁰⁰. İkincisi, esas itibarıyla İslam'da muhakeme tek hakimli olmakla birlikte, devlet başkanı (veliyül emr) lazım görürse birden fazla kimseyi yargı ile görevlendirebilir. Burada yargılanan kimsenin önemine binaen birkaç kimsenin görevlendirilmiş olması ve bunun bir usûl haline gelmiş olması mümkündür⁵⁰¹.

Emekli Vezir Ferhad Paşa 24 Şevval 1982 (6 Şubat 1575) de vefat etmiş, devlet erkanının katıldığı bir merasimle defnedildikten sonra adamlarından bazıları bir muhtedi tabible Dîvân-ı Hümâyûn'a gelmişler ve Ferhad Paşa'nın tabib Koca Şuçâ tarafından zehirlendiğini, tekrar muayene edilmesini istemişlerdir. Bunun üzerine Padişah tarafından "tezkire-i Hümâyûn" çıkmış ve Reis-i etibba, diğer tabibler ve tabib Koca Şuçâ'nın Dîvân-ı Hümâyûn'da hazır edilip, vezirler ve kazaskerler huzurunda davaları görülmüştür. Muhakeme

⁴⁹⁸ Atâ'î, s. 133.

⁴⁹⁹ A. Mumcu, *Siyasetten katı*, s. 103.

⁵⁰⁰ Kaza kadılarının yanında bazan o yerin müftüsünün muhakeme sırasında ilmi ve şer'i yönden kadıya yardım ettiği bilinmektedir. Ancak müftü orada ikinci bir hakim değil, bir müşâvir durumundadır.

⁵⁰¹ Ö. Nasuhî Bilmen, aynı eser, VIII, 223.

sırasında tabibler kendilerini savunmuşlar, neticede Şeyh Şücâ hapsedilmek üzere Mehmed Çavuş'a teslim edilmiştir.⁵⁰²

Buna benzer bir olayda Kara Üveys Paşa'nın muhakemesidir. Lala Ca'fer Bey'in mühriyle mühürlü sandıkların Manisa'dan İstanbul'a gelirken yolda Üveys Paşa tarafından acılıp, para alındığı itmamı ile Divân-ı Hümâyûn'da yargılanması emredilmiştir. Üveys Paşa "husemasıyle" vüzeranın üzerine oturmuş, kazaskerler ile veziriâzam sual ve cevapları dinlemişlerdir. Üveys Paşa gayet sert ve kesin cevaplar vermiştir.⁵⁰³

Sokullu Mehmed Paşa'nın ve Lala Ca'fer Bey'in tahriki ve taraftar olmasıyla böyle bir tahkikatın açıldığı ancak bir suç tesbit edilmediği görülmektedir. Nitekim birkaç gün sonra şıkk-ı sâni defterdarı, iki ay geçmeden de baş defterdar olmuştur.⁵⁰⁴

⁵⁰²Selânikî, *Târih*, s. 110-111.

⁵⁰³*Kezâ*, s. 111-112.

⁵⁰⁴Peçuylu, *Târih*, II, 7; Aynı şekilde, Hüseyin Paşa'nın Divân-ı Hümâyûn'da muhakemesi için bk. Selânikî, *Târih*, s. 846-847.

Kaduların Divân-ı Hümayûn'a gönderdiği "Suret-i Sicillerden" kadiaskerin bakiği ve cezasını tesbit ettiği davalardan örnekler (*Mühimme*, nr.IV, 967-968/1559-1561 tarihleri arası)

Havale eden kadılık	Davacı	Davalı	Dava konusu	Hüküm
Galata kadısı naibinin suret-i sicili	Hassa reislerden Mustafa	Nikola ve Nihal	Nikola ve Mihal, Mustafa'nın kulumu ayarlıp, bostanda içki içerler-yakalanıyor.	Nikola'ya siyaset Mihal'e kürek
Gelibolu naibinin Suret-i sicili	Yeniçeri Ahmed	Hüseyin ve kara Mustafa	Hüseyin ve Mustafa Yeniçeri Sinoblu Ahmed'i Kotmeri dağında katl ediyor.	Hüseyin ve Mustafa' siyaset
Dimetoka kadısı naibinin suret-i sicili	Kurd b. Abdullah	Reayadan sekiz kişi	Reayadan sekiz kişi Kurd b. Abdullah'ı öldürmek istiyorlar, sekiz kişiden Rüstem sabıka Yeniçeri idi.	Rustem'e siyaset yedi kişiye kürek
İstanbul kadısı naibi suret-i sicili	Muslı ve Memi	Nasuh	Muslı ve Memi, İstanbul Bit pazarında kazancı Nasuh'un dükkanını açıp bir külçe bakurı çalyorlar	Muslu'ya siyaset
İstanbul kadısı suret-i sicili	Kalaycı Hayreddin	Hayreddin'in kulları	Kalaycı Ca'fer'i, kullarından Reyhan Ca'fer ve Mübarek gece müştereken katlettiklerini itürafları	Reyhan, Ca'fer ve Mübarek'e siyaset

Havale eden kadılık	Davacı	Davalı	Dava konusu	Hüküm
Dimetoka kadısı mektubu	Fatma	Haydar ve İskender	Haydar ve İsmender, Nasuh'un zevcesi Fatma'ya "Fi'li şeni kasdıyle eve girmişler, Müslümanların şهادeti ile sabit olmuştur.	Haydar ve İskender'e siyaset, yoldaşlarına hapis
Marmara Adası kadısının sureti sicili	Petra	Mihal	Petra'nın veresesinin mahkemeye müracaatı üzerine, iki Yeniçerinin şهادeti ile Mihal'in Petra'yı bıçakla öldürdüğü sabit oluyor.	Kıyas
Akçakızanlık kadısı mektubu	İki yahudi	İki kimse	Pazara gelmekte olan iki Yahudi'yi kılıç ile öldürmeye teşebbüs eden iki kişi yakalanıyor	Kürek cezası
Atala kadısının mektubu	Kasaba halkı	Kadı (vakfı himaye için)	Kasaba halkı bir hamam yaptırmak üzere kadıya müracaat ediyorlar. Kadı, vakf gelirinin azalmasından endişe ederek Divân'a soruyor.	İzin veriliyor
Galata kadısı sureti sicili	Maktule adına zâim	Maktülenin kocası	Sarhoş iken karısını boğan Hasan'ı Kasım Paşa zaimi mahkemeye getirmişti	Hasan'a siyaset

Havale eden kadılık	Davacı	Davalı	Dava konusu	Hüküm
İstanbul kadısı suret-i sicili	Keyvan	Hasan ve Yahya	Yahya'nın idlâli üzerine Hasan'in hürsüzlük yapması	Yahya'ya siyaset
İstanbul kadısının suret-i sicili	Maktul İsa	İbrahim ve Mustafa	Matul İsa'nın öldürülmesi olayı	İbrahim ve Mustafaya siyaset
Haslar kadısının suret-i sicili	Yorgi b. Yani	Monol b. Yorgi	Yorgi'yi bıçakla öldürdüğünü Monol'un itirafı	Monol'a siyaset
Silivri kadısının suret-i sicili	Veli'nin kılı, Maktül	Esedullah Yusuf, Ahmed, Mehmed	Bu dört suhtenin veli'nin kulunu öldürmeleri ve esnafı rahatsız etmeleri; sarhoş olarak silahla yakalanmaları.	Siyaset

C. Kazaskerlerin kendi mahkemelerinde baktıkları davalar

Kazaskerler Dîvân-ı Hümâyûn'da dava dinledikleri ve şer'î konularda hüküm verdikleri gibi, ayrıca haftanın muayyen günlerinde kendi evlerinde de dîvân akdeder davalara bakarladı. Dîvân-ı Hümâyûn'da kendilerine havale olunan davalardan luzum gördüklerini kendi mahkemelerine havale ederlerdi⁵⁰⁵.

Şehzâde Mehmed'in sünnet düğünü için yapılan hazırlık sırasında, III. Murad'ın Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin mutat üzre evlerinde dîvân kurarak dava dinlemelerini ve maslahat sahiblerine cevap vermelerini ferman etmesi, bu mahkemenin sünnet düğünü münasebetiyle tatil edilmeyecek kadar önemli olduğunu göstermektedir⁵⁰⁶.

a) Askeri sınıfın yargı konusundaki imtiyazları: Daha önce kısmen temas edildiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda "askeri sınıf" olarak bilinen zümre birtakım haklara sahipti. Bunlar kendi aralarındaki veya reyâ ile olan ihtilâflarında davanın normal kadı mahkemesi yerine kazaskerin huzurunda görülmesini isteyebilirdi⁵⁰⁷. Askerî sınıf mensublarının kadı yerine kazasker huzurunda yargılanması hususunun fetvalarda açıkça belirtildiği ve çeşitli dönemlerde bunun teyid edildiği görülmektedir⁵⁰⁸.

Beledî olan Zeyd-i müdde'î, askeri olan Amr-ı müdde'â aleyhe "seninle Edirne kadısına murâfa'a olalım" didikde, Amr râzı olmayup "ben kazasker huzurunda murâfa'a olurun" dimeğe kâdir olur mı?

El-cevab: Olur⁵⁰⁹.

Mes'ele: Müdde'â aleyh olan Zeyd "ben askerin, kadıya varmazın" diyüp, hasmı Amr'a kassâm-ı askeri huzurunda "muhâsama idelim" dimeğe kâdir olur mı?

El-cevab: olur. Ebussuud⁵¹⁰.

⁵⁰⁵ Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 22-23.

⁵⁰⁶ Selânikî, *Târîh*, s. 134-135; Mecdî, (s.446) Çivi-zâde Muhyiddin Efendi'nin Anadolu kazaskeri olunca evinde dava dinlendiğini belirtmektedir.

⁵⁰⁷ U. Heyd, *Criminal Law*, s. 221.

⁵⁰⁸ Bk. Yahya Efendi, *Fetâvâ*, Süleymaniye Ktb. Esad Ef. yzm. nr. 1088, vr. 212.

⁵⁰⁹ İbn-i Kemal, *Fetâvâ*, Atatürk Ktb. M. Cevdet yzm. nr. 0. 44, vr. 148a.

⁵¹⁰ Ebussu'ud, *Fetâvâ*, Bayezid Genel Ktb. Veliyyüddin Ef. yzm..nr.1466, vr. 219a.

b) Kendi mahkemelerinde baktıkları davalar: Kazaskerlerin evlerinde mahkeme kurarak dava dinlemeye ne zaman başladıkları kesin olarak bilinmemektedir. Ancak XVI. yüzyıl ortalarından itibaren başlayan Rumeli Sadareti sicilleri, kazaskerin baktıkları davaların neveleri, davalardaki taraflar hakkında bilgi vermektedir⁵¹¹.

Prof. Gökbilgin, Ma'lûl-zâde Seyyid Mehmed Efendi'nin Rumeli kazaskerliği dönemine ait, 987 (1579) tarihli sicil defterinde istifade ile yayınladığı bir makalesinde, vakıflar, muhallefat, sosyal ve ekonomik konular, timar, mukataa, beytûlmâl ile ilgili meseleler olmak üzere başlıca dört konuda sicillerden seçmeler yaparak genel bir değerlendirme yapmıştır⁵¹². Bu araştırmada dikkat çeken husus, verilen otuz beş misalden, otuz üçünde her iki taraf veya taraflardan birinin askerî olmasıdır⁵¹³. İki davada ise taraflardan biri gayrimüslimdir⁵¹⁴.

Kazasker mahkemesinde bakılan davaların büyük çoğunluğunun askerî sınıfın davaları olduğu, ancak zaman zaman askerîler dışındakilerin, bilhassa gayrimüslimlerin davalarına bakıldığı görülmektedir. Bu nevi davaların Dîvân-ı Hümâyûn'dan kendi mahkemesine intikal eden davalar olması da muhtemeldir. Rumeli Sadaret mahkemesine ait 1017(1608) tarihli defterde sicillerin üzerinde yer yer kazasker şerî'atcisinin, davanın doğru olarak tesbit edildiğini, kendisinin kazasker adına İstanbul'da askerî sınıf mensublarının şer'î davalarını dinlemeğe memur olduğunu bildiren Arapça tasdik ibaresi bulunmaktadır⁵¹⁵. Defterlerin başında ve kapağında hangi kazasker zama-

⁵¹¹ İstanbul Şer'îye Sicilleri Arşivi'nde, İstanbul'a ait 27 mahkemenin sicilleri de bunlardan birini teşkil etmektedir. 953-1332 senelerine ait, 644 defter bulunmaktadır. Aynı Arşiv'de Anadolu kazaskerliğine ait siciller ise çok muahhar olup, 1254-1327 senelerine ait 177 defterden ibarettir. Geniş bilgi için bk. Nuri Yeprem, Şer'îye sicilleri Arşivi, *Diyanet İşleri Dergisi*, VIII, sayı 80-81, Ankara 1969.

⁵¹² T. Gökbilgin, "Müesseseler Tarihimizin Kaynaklarından 1579 senesinin Rumeli sadareti sicillerinden bazı önemli kayıtlar", *Tarih Dergisi*, sayı 25, İstanbul 1971, s. 79-98.

⁵¹³ Bunlar arasında, sipahi, müderris, silahdar, müteferrika, Seyyid, kadı-kassam, yeniçeri, yayabaşı, defter-emini, defterdar, cebeci, mütevellî, za'im, kethûda, beytûlmâl emini gibi askerî sınıfın çok çeşitli kesimlerine mensub kimseler bulunmaktadır.

⁵¹⁴ Cl. Huart ("Kazasker", *İA*, VI, İstanbul 1955, s. 522) de İstanbul'da Rumeli kazaskerinin Müslümanların dava ve işlerine, Anadolu kazaskerinin ise gayri müslimlerin davalarına baktığını yazmakta ise de, adı geçen makaledeki gayrimüslim davalarından, bunun kesin olmadığını söylemek mümkündür.

⁵¹⁵ "El-emru kemâ hurrîre fihî. Harrerehu el-fakir Subhânehu ileyh, Ebubekir b. Mustafa, el-me'mûr bi-istimâ'i'l-umûri'sher'iyeti'l-askeriyye, bi-medineti Kostantıniyye, min kûbel-i men

nında tutulduğu, senesi umumiyetle kayıtlı bulunmaktadır. Eğer defter ortasında kazasker değişikliği olmuşsa bu da genellikle belirtilmektedir⁵¹⁶.

c) Kazaskerlerin dairesi ve personeli: Kazaskerlerin muayyen bir daireleri olmayıp, kendi konaklarında dava dinlerler⁵¹⁷ ve ilmiye sınıfının işlerine bakarlardı. Ülke çapında geniş bir teşkilatın başı olan kazaskerlerin işlerinde kendisine yardımcı olmak üzere birçok mumurları olup, bunlar içerisinde en yetkili ve taşrada kazaskeri temsil eden askerî kassamlar idi. Askerî kassamlar tarafından tutulmuş olan defterlerin sadece tereke kayıtları olmayıp, çeşitli muameleleri ihtiva ettiğine daha önce işaret edilmişti.

Kazaskerlerin kassam-ı askeriden başka tezkireci⁵¹⁸ berat ve ahkam katibi⁵¹⁹, muhızır ve muhızırbaşı⁵²⁰ şeri'atci⁵²¹, muhasebeci⁵²² gibi yardımcılarının isimleri kaynaklarda geçmekte, fakat görevleri, maaşları, tayin ve azilleri hususunda yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Kazaskerlerin defterdar kapısında "mîrî katibi" adı verilen görevli bir mumuru bulunurdu. Defterdarlık ile halk arasında çıkan ihtilaflara Maliye mahkemesi bakar ve hakimine mîrî katibi denilirdi, bu katip kazaskere bağlı idi. Bu mahkemede "baş bakı kulu" da davacı olarak bulunurdu. Verilen hükümlerin doğruluğuna Rumeli kazaskeri bakardı⁵²³.

lehü'l-emr. Ufiye anhum". İŞSA, *Rumeli Sadareti Sicilleri*, nr. XXX, h. 53, başka örnekler için bk. *aynı sicil*, h. 2,11,19,40,41.

⁵¹⁶ Rumeli Kazaskeri Çivi-zâde zamanında tutulan Defterde "El-kazâye'l-vâkı'a fi zemeni sultâni'l-ulemâ'i'l-muhakkıkın Mehmed Çelebi Efendi b. el-mebrür Şeyh Mehmed Çelebi Efendi eş-şehir bi-Çivi-zâde el-kazı bi'l-askeri'l-mansure bi-vilâyeti-i Rumili el-ma'mûre, tahîren fi'l-yevmi's-sâmin min Şa'bân li-sene 985" kaydı bulunmaktadır. İŞSA, RSS, nr. XIII, vr. 90a; başka örnekler için bk. *Defter*, nr. XXX; *Defter*, nr. XLII; *Defter*, nr. LV.

⁵¹⁷ XIX. yüzyılda "Bâb-ı Fetvâ" da oturdukları anlaşılmaktadır. "Bâb-ı Fetvâ ta'mir olunmakta bulunduğundan, burada ikamet etmekte olan sadreyn efendiler ve İstanbul kadısı efendiler, hem kendileri hem de erbâb-ı mesâlih için sıkıntıya mucib olduğundan, tamirat hitâmına değin ya kendi konaklarında ikamet etmeleri veya mahall-i âhara nakl edilmeleri hususunda..." BA. HH. tasnifi, nr. 25985, takriben 1253 tarihi.

⁵¹⁸ İŞSA, RKR. bir çok defterde sık sık geçmektedir.

⁵¹⁹ KK. *Ruûs* 259; KK. *Ruûs*, 209§ BA. Ali Emiri Tasnifi, I. Ahmed, nr. 330.

⁵²⁰ *Mühimme*, nr. IV, h. 1107; *Kezâ*, nr. LXXVIII, h. 764; *Kezâ*, nr. LXXV, h. 497; *Ruûs*, nr. 258, s. 3.

⁵²¹ İŞSA. RSS. nr. XXX.

⁵²² Atâ'i, s. 137.

⁵²³ Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 155; Pakalın, II, 383.

XIX. yüzyıl sonlarında Rumeli Kazaskerliği Dairesi (1314/1896-7)⁵²⁴

Memuriyet	İsmi	Rutbesi
Kadıasker	Mehmed Durri Efendi	Sadr-ı Rumeli
Sadreyn Müsteşârı	Zeki Efendi	Sadr-ı Anadolu
Kadıasker Mu'âvini	Ramiz Efendi	İstanbul
Kassâm-ı Askerî	Ahmed Hulusi Efendi	Haremeyn
Kassâm Mu'âvini	Nuri Efendi	Haremeyn
Mahfel Şerî'atcısı	Abdullâh Sâ'ib Efendi	Haremeyn
Vekayi' katibi	Ârif Efendi	Bilâd-ı Hamse
Sadreyn Evrak memuru ve Sicillât-ı Şer'îye Müdüri	Hafız İsmâil Efendi	Bilâd-ı Hamse
Mâliye Beytûlmâl Kassâmı	Âbid Efendi	Bilâd-ı Hamse
Müsteşâr Mu'âvini	Ârif bey	Kibâr-ı Müderris
Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Baş-kâtibi	Cevdet Efendi	Devriye Mevâlisinden
Şerî'atcı Muâvini	Muhtâr Efendi	Müderrisinden
Tezkirehâne Mukayyidi	Şemseddin Efendi	Devriye Müderrislerinden

Anadolu Kadıaskerliği Dairesi (1314/1896-7)

Memuriyet	İsmi	Rutbesi
Kadıasker	Atâullâh Efendi	Sadr-ı Anadolu
Mu'âvin (Meclis-i Tetkikât azasından)	Süleyman Vehbi Efendi	İstanbul
Tezkirehâne Mukayyidi	Osman Hilmi Efendi	Bilâd-ı Hamse
Üsküdar Nâ'ibi	Asım Efendi	Mahrec
Vekayi' Katibi	Halid Efendi	Devriye Mevalisi

⁵²⁴ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, sene 1314, s. 232-235.

Sonuç: Kazaskerlerin Osmanlı Devlet Teşkilatı içerisinde sahip oldukları gücü başlıca iki kaynaktan almakta idiler.

1. Dîvân-ı Hümâyûn üyesi olarak, orada şer'î hukuku ve ulemayı temsil etmesi,

2. Osmanlı İmparatorluğu'nda temel birim olan kazalara kadıların tayini; bütün ülke satına yayılmış olan medreselere müderrislerin tayini, azli ve nakli gibi işlemlerin onlar tarafından yapılmasıdır.

Kazaskerlerin yetki ve sorumluluklarını daha açık bir şekilde belirtmek için günümüz devlet teşkilatı ile bir mukayese yapmak gerekirse, Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin bugünkü Adalet Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Yüksek Öğretim Kurulu ve Yüksek Hâkimler kurulunun tamamen veya kısmen görevlerini o zamanda üstlenmiş oldukları söylenebilir.

Bu derecedeki önemli bir mevkie XV ve XVI. yüzyıllarda cidden liyakatlı dürüst kimseler gelmiş ve uzun süre görevde kalmışlardır. Böyle dirayetli alimler Dîvân-ı Hümâyûn'da diğer üyeler arasında daima ağırlıklarını hissettirdikleri gibi kadılar, müderrisler ve mülazimler arasında da tesirli olmuşlardır.

Ancak zamanla genel olarak devlet teşkilatında gelen düzensizlik, ilmiye sınıfını ve tabii olarak kazaskerleri de etkilemiştir. Kazaskerler sık sık azledilerek liyâkatsız kimseler göreve getirilmiştir. Bunların sahip oldukları imkanları kötüye kullanmaları, XVII. yüzyılda birçok gözlemcinin dikkatini çekerek, acı acı yakınmalarına sebep olmuştur.

